

Kur'an ve Sünnet Araştırmaları Dergisi

Journal of Qur'an and Sunnah Studies

مجلة دراسات القرآن و السنة

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kursad>

e-ISSN: 2791-8726 82

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2025 (Mart/March)

Klasik Fıkıh Usulü Kitaplarının Farklı Meseleleri Ele Alarak Başlama Nedeni

Why Classical Fiqh Usul Books Start by Addressing Different Issues

Mustafa BÖLÜKBAŞI

Dr. Milli Eğitim Bakanlığı, K. Maraş, Türkiye
Assistant Professor, Ministry of Education, K. Maraş, Türkiye
<https://Orcid.org/0009-0007-8596-1650>
m_bolukbasi73@hotmail.com

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 24/11/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 20/01/2025

Yayın Tarihi/Date Published: 30/03/2025

Atıf/Citation: Bölükbaşı, Mustafa. "Klasik Fıkıh Usulü Kitaplarının Farklı Meseleleri Ele Alarak Başlama Nedeni", *Kur'an ve Sünnet Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (Mart/March, 2025), 122-149.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Öz

Hız. Peygamber (s.a.v) döneminde bütün İslâmî ilimlerin temeli atıldığı gibi fıkıh usulünün de temeli atılmıştır. Hız. Peygamber (s.a.s) birçok fikhî meselenin çözümünde istihlalarını zikretmeksizin usul kural ve kaidelerinin nasıl kullanılacağını sahabeye talim etmiştir. Muaz b.Cebel hadisi olarak bilinen meşhur rivayette fıkıh usulünün en önemli delillerinin sırasıyla Kitap, Sünnet ve icthad (kıyas, istihsan, maslahat vb.) olduğu ortaya konulmuştur. Hız. Peygamber (s.a.v) hayatta olduğundan bu rivayette icmâ söz konusu edilmemiştir. Hız. Peygamber, sahabe ve tâbiîn döneminde müctehidler şer'î delillerden şer'î hükümleri istinbat ederken bu yönde bir ihtiyaç duyulmadığı için fıkıh üretiminde kullandıkları usul kaidelerini zikretme gereği hissetmemişlerdir. Bu durum kabaca hicri ikinci asrın sonuna kadar devam etmiştir. Bu dönemde İmam Şâfiî, birçok usulcü tarafından ilk usul kitabı olarak kabul edilen "er-Risâle" adlı eserini kaleme almıştır. Risâle ve daha sonraki dönemlerde klasik olma vasfını kazanmayı hak eden birçok fıkıh usûlü kitabının ilk ele aldıkları meselelerin birbirinden farklı olduğu görülmektedir. Bu tercihte bazen usulcünün kitabının başına aldığı ilk meselenin kendi açısından fıkıh usulünün en önemli konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda İmam Şâfiî, Kerhî, Cessas ve Debûsî'nin usule dair eserlerinde bu durumu görmek mümkündür. Diğer bazı usul kitaplarında ilk seçilen mesele doğrudan fıkıh usulüyle ilgili olmasa da yazara göre söz konusu meselenin kavranması usulcüye birçok konuda yardımcı olacak ya da söz konusu mesele anlaşılmadan fıkıh usulü mevzularının gereği gibi kavranması mümkün olmayacaktır. Bâkılânî, Cüveynî, ve Gazâlî'nin usul eserlerini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Çalışmamız söz konusu yazarların kitaplarında ele aldıkları ilk mevzuların neler olduğu ve bu mevzuların kitapların başına alınma nedeni üzerinde durmak ile sınırlı kalacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Usul Eserleri, Delil, Müctehid, Mesele.

Abstract

Hız. Just as the foundation of all Islamic sciences was laid during the period of the Prophet (pbuh), the foundation of the method of fiqh was also laid. Hız. The Prophet (pbuh) taught his companions how to use procedural rules and rules in solving many fiqh issues without mentioning their terminology. In the famous narration known as the hadith of Muaz b.Cebel, it is revealed that the most important evidences of the fiqh procedure are the Book, the Sunnah and ijthad (qiyas, istihsan, maslahat, etc.), respectively. Hız. Since the Prophet (pbuh) was alive, ijma was not mentioned in this narration. Hız. While the mujtahids during the period of the Prophet, the companions and the Tabi'in were deducing the religious rules from the religious evidence, they did not feel the need to mention the procedural rules they used in the production of fiqh, since there was no need in this direction. This situation continued roughly until the end of the second century of the Hijri calendar. During this period, Imam Shafii wrote his work called "er-Risâle", which is considered the first method book by many ush scholars. The Risale and many of the fiqh usûl books that deserve to be considered classics in later periods are different from each other. Appears to be different. In this choice, it is sometimes understood that the first issue that the methodologist starts his book with is the most important issue of the method of fiqh from his point of view. In this context, it is possible to see this situation in the procedural works of İmam Şâfiî, Kerhî, Cessas and Debûsî. Even though the first issue chosen in some other procedural books is not directly related to fiqh procedure, according to the author, understanding the issue in question will help the proceduralist in many matters, or it will not be possible to properly comprehend the fiqh procedural issues without understanding the issue in question. It is possible to evaluate the procedural works of Bâkılânî, Cüveynî, and Gazâlî in this context. Our study will be limited to focusing on what the first topics these authors deal with in their books and the reason why these topics are included at the beginning of the books.

Keywords: Law, Islamic jurisprudence Works, Evidence, Lawyer, Subject.

Giriş

Klasik fıkıh kitaplarının ilk bölümlerine bakıldığında neredeyse tamamına yakınında ilk olarak namaza hazırlıkla ilgili olan taharet, abdest, gusül vb. konuların ele alındığı görülmektedir. Aynı durum fıkıh usulü kitapları için söylenemez. İlk beş asırda yazılan ve klasik olma özelliği kazanmış fıkıh usulü kitaplarının birçoğunun farklı konularla başladığı bilinmektedir. İmam Şâfiî'nin "*Risâle'si*" cumhura göre yazılmış ilk usul kitabıdır. İmam Şâfiî beyan konusuyla kitaba başlamış ve bu konuyu kitabın merkezine oturtmuştur. Kerhî'nin çok kısa olan usul kitabının külli kaideler ekseninde yazıldığı görülmektedir. Cessas, ilk olarak Hanefiler için en önemli usul konularından biri olan âm lafzın kat'iliği meselesini ele almıştır. Debûsî, fıkıh usulünün en önemli meselesi olarak değerlendirdiği şer'î delilleri ilk konu olarak belirlemiştir.

Bâkıllanî ve Cüveynî kısaca fıkıh ve fıkıh usulü tariflerinden sonra kelâmcı kimliklerini öne çıkarmak suretiyle daha çok kelâmî meseleleri konu edinerek kitaplarına başlamışlardır. Gazâlî ise kendinden önce usul eserlerinde yer verilmeyen mantık ilmine ait bir özet ile eserine giriş yapmıştır. Bu çalışmada söz konusu usulcülerin kitaplarına farklı bir konuyla başlama nedenleri ve bunun önemi üzerinde durmaya çalışacağız. Makalede söz konusu edilen klasik usul kitapları kendilerinden sonra yazılan birçok usul kitabına kaynaklık etmiştir. Bu sebeple klasiklerin önemseyerek ilk ele aldıkları konuların nedenleri üzerinde durmak sonraki usul kitaplarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Söz konusu usul kitapları üzerine şüphesiz birçok çalışma yapılmıştır. Fakat özel olarak makalemizde seçilen konu hakkında bir çalışma olduğuna rastlayamadık.

1. İmam Şâfiî (öl. 204/820) "*er-Risâle*"

İmam Şâfiî'nin hayatının sonlarına doğru yazdığı "*Risâle*" adlı kitabı birçok yazar tarafından ilk fıkıh usulü kitabı olarak kabul edilmektedir.¹ Zannımızca ehl-i rey'in istihsan, maslahat ve mefsedete dayanarak ictihad konusunda akla daha fazla alan açmaları, haberi vahidin kabulü konusunda öne sürdükleri bazı şartları ve âmmin delâletinin kat'i oluşunu iddia ederek birçok rivâyeti devre dışı bıraktıkları kabulünden hareket eden İmam Şâfiî *Risâle*'de benimsediği usul anlayışının merkezine yerleştirdiği "*Beyan Teorisi*" ile ehli rey'in usul anlayışının hatalı olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. *Risâle*'de İmam Şâfiî'nin usul anlayışının temelini "*Beyan Teorisi*" oluşturmaktadır. Söz konusu teori marifetiyle İmam Şâfiî'nin fikhî meseleler hakkında söz söyleyecek kişilerin Kitap ve Sünnet'i esas almaları gerektiğinden hareket ettiği söylenebilir. Zira O'na göre her türlü fikhî meselenin çözümü bu iki kaynakta mevcuttur. Bu sebeple dini konularda müctehidin kendi kişisel görüş ve düşüncelerinden hareketle fetva vermesi doğru değildir. *Risâle*'nin girişinden başlayarak neredeyse kitabın üçte ikisini kapsayan² "*Beyan Teorisi*" nin merkezinde haber-i vahitlerin va'z geçilmez bir delil olduğu ve Kitap'ı ne şekilde beyan ettiği ile çok sayıda örnek zikredilmiştir.

¹ Murteza Bedir, "*Risâle*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/117.

² Esas aldığımız Arapça baskı 601 sayfadan oluşmaktadır. Arada bazen başka konulara değinilse de ana konunun haber-i vahitle amel konusu olduğu sayfaların "64-471" dört yüzden fazla olduğu görülmektedir.

Risâle’de bu kadar merkezi konumda yer alan “Beyan Teorisi”nin daha iyi anlaşılması açısından üzerinde kısaca durulacaktır. İmam Şâfiî’nin tarifine göre “Beyan asılları bakımından birleşik dalları ayrı olan manaları içine alan bir isimdir.”³ Arap dilini iyi bilenler açısından beyanın çeşitleri arasında daha kuvvetli ve daha zayıfı olsa da anlama da bir problem söz konusu olmaz. Arap dilini gereği gibi bilmeyenler ise bu manaları anlamada ihtilafa düşmüşlerdir.⁴ Kanaatimize göre İmam Şâfiî bu sözleriyle başta Ebu Hanife olmak üzere bazı âlimlerin Arapça’nın inceliklerine vakıf olamamaları sebebiyle beyan teorisini tam anlayamadıklarını bu sebeple daha çok aklî delillere başvurmak suretiyle fikhî üretimde esas alınacak asıllar konusunda büyük bir hataya düştüklerini imâ etmektedir.

Yüce Allah’ın Kitabı’nda kullarının nelerle ibadet edecekleri konusundaki açıklamalarını İmam Şâfiî beş maddede değerlendirmiştir. (İmam Şâfiî kitabın başında dört gruba ayırdığı beyanı daha sonra bir maddeyi iki ayırmak suretiyle beş maddede değerlendirmiştir.)⁵ Risâle’de ele alınan beyan çeşitlerini kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

a) Allah’ın Kullarına Kitabı’nda Açıkladığı Meseleler

*“Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Bu kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalırsa) fidye olarak ya oruç tutması, ya sadaka vermesi, ya da kurban kesmesi gerekir. Güvende olduğunuz zaman hacca kadar umreyle faydalanmak isteyen kimse, kolayına gelen kurbanı keser. Kurban bulamayan kimse üçü hacda, yedisi de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar. Bu durum, ailesi Mescid-i Haram civarında olmayanlar içindir.”*⁶ Şarî ayette tutulacak oruç sayısının on gün olduğunu açıkça beyan etmiştir.⁷

*Orucun farz kılındığı ramazan ayı, insanlara hidâyet rehberi olup onlara doğru yolu gösteren ve hakkı bâtıldan ayırıcı en açık delilleri ihtiva eden Kur’an’ın indirildiği aydır. İşte bu sebeple içinizden ramazan ayına erişen orucunu tutsun...*⁸ Ayette orucun farz kılındığı ve bir ay olduğu açıklanmıştır.⁹

b) Allah’ın Kitabı’nda Farz Kılıp Açıklamasını Kısmen Resulüne Bıraktığı Meseleler

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Risâle*, thk: Ahmed Muhammed Şakir, (Mısır: Matbaatı Mustafa Halebî,1938), 21.

⁴ Şâfiî, *Risâle*, 21.

⁵ Şâfiî, *Risâle*, 21-22.

⁶ el-Bakara 2/196

⁷ Şâfiî, *Risâle*, 21,26.

⁸ el- Bakara 2/185.

⁹ Şâfiî, *Risâle*, 21,28.

Namazların rekât sayıları ve zekâtın verilme vakti gibi meseleler bu meyanda örnek olarak zikredilebilir.¹⁰

“Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve - başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp iseniz, iyice yıkanarak temizlenin. Hasta olursanız veya seferde bulunursanız veya biriniz abdest bozmaktan (def-i hacetten) gelir veya kadınlara dokunur (cinsel ilişkide bulunur) da su bulamazsanız, o zaman temiz bir toprağa yönelin. Onunla yüzlerinizi ve ellerinizi meshedin”.
11

*“Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, bir de (yolcu olmanız durumu müstesna) cünüp iken yıkanınca kadar namaza yaklaşmayın.”*¹²

Şarî ilk ayette abdestin nasıl alınacağını bildirdiği halde taş ile temizlenme ve guslün nasıl alınacağını beyan etmemiş bunun açıklanmasını Hz. Peygamber’e (s.a.v) havale etmiştir.¹³ İmam Şafiî abdestin nasıl alınacağını Şârî’nin açıkladığını zikretmesine rağmen sözlerinin devamında organların üç defa yıkanması, dirsek ve topukların yıkanmaya dahil edilmesi gerektiği konusunda Hz. Peygamber’in açıklamalarından bahsetmektedir. Aslında burada bir çelişki yoktur. Zira İmam Şâfiî aslında âyette abdestin ana hatlarıyla anlatıldığını fakat az da olsa hatalı anlaşılmanın önüne geçmek için Hz. Peygamber’in söz konusu açıklamalarda bulunduğunu imâ etmektedir. Hakkında hiç açıklama olamayan ve tam anlamıyla Hz. Peygamber’in açıklamalarına ihtiyaç duyulan meseleleri müellif üçüncü kısımda ele almaktadır.

c) Allah’ın Kitabı’nda Farz Kılıp Açıklamasını Tamamen Resulüne Bıraktığı Meseleler

*“Huzura kavuşunca da namazı dosdoğru kılın; çünkü namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır. “Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin.”*¹⁴ *“Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın.”*¹⁵ Şarî söz konusu ibadetleri kitabında farz kılmış sonra Resül’ün dilinden namazların rek’at sayısını, vaktini sünnetlerini; zekât verilecek malların miktarlarını ve zamanını; hac ve umrenin nasıl ifâ edileceğini beyan etmiştir. Bu gibi amellerin Kitap’ta birçok örneği vardır.¹⁶

d) Allah’ın Kitabı’nda Olmayıp Resulünün Koyduğu Hükümler

*“Rabbimiz! İçlerinden onlara Senin ayetlerini okuyan, Kitabı ve hikmeti öğreten, onları her türlü kötülükten arındıran bir peygamber gönder.”*¹⁷ Ayette zikredilen “hikmet” kelimesini İmam Şafiî Hz. Peygamber’in sünneti olarak tefsir etmektedir.¹⁸ Allah, Hz. Peygamber’e itaati farz kılmıştır. Hz. Peygamber de Allah’ın kitabında farz kıldığı ibadetlerin nasıl ifâ edileceğini,

¹⁰ Şâfiî, *Risâle*, 22.

¹¹ el-Mâide 6/5.

¹² en-Nisa 4/43.

¹³ Şâfiî, *Risâle*, 29.

¹⁴ el-Bakara 2/43.

¹⁵ el-Bakara 2/196.

¹⁶ Şâfiî, *Risâle*, 31.

¹⁷ el-Bakara 2 /129.

¹⁸ Şâfiî, *Risâle*, 31

kimlere farz olduğunu, bu farzların hangi vakte kadar devam edip devam etmeyeceğini O'nun adına beyan etmiştir. Hz. Peygamber'in sünnetindeki yer alan her şey, Kitap'ta yer alan hükümlerin bir nevi beyanıdır. Bu sebeple Allah'ın Kitap'ta yer alan emir ve yasaklarını kabul eden kimse aynı şekilde Hz. Peygamber'e itaati emreden nasların bir gereği olarak Hz. Peygamber'in sünnetini de kabul etme zorunluluğu söz konusudur.¹⁹

e) Öğrenilmesinde İctihadın Farz Olduğu meseleler

İmam Şâfiî'ye göre Şarî bazı farzları icthad yoluyla bulmaları konusunda kullarını imtihan etmiştir.²⁰ *“Nerede olursanız olunuz, yüzünüzü o yana çevirin.”*²¹ âyette zikredilen “şatr” kelimesi Kâbe'nin bulunduğu taraf anlamına gelir. “Cihet” “tilka” kelimeleri de bu manaya yakın olmakla beraber lafızları farklıdır. Müellif şiirlerden getirdiği örneklerle “şatr” kelimesinden cihet veya yönün kast edildiğini dolayısıyla Kâbe'yi görenlerin bizzat ona doğru dönmesinin gerekli olduğunu; göremeyenlerin ise Kâbe'nin olduğu tarafa dönmesinin yeterli olacağını bunun da ancak icthad ederek belirlenebileceğini ifade etmektedir. *“O, yıldızları kara ve denizin karanlıklarında yol bulasınız diye sizin için var edendir....”*²² *“Daha birçok alâmetler yarattı. İnsanlar geceleyin de Allah'ın yarattığı yıldızlarla yönlerini bulurlar.”*²³ Şarî, söz konusu âyetlerde zikredilen alâmetler ve akıllarını kullanmak suretiyle kullarının dönmekle emredildikleri Kâbe'yi bulabileceklerini ortaya koymaktadır. Bu alâmetlerin nasp edilmesi icthad yapabilmeleri için kullara yapılan beyan türündendir. 24 Bütün bu örnekler ortaya koymaktadır ki hiç kimse dini bir mesele hakkında ilimsiz (delilsiz) bu helal bu haramdır deme yetkisine sahip değildir. *“Boşanan kadınlar iddetlerinin sonuna varınca, onları güzelce tutun, yahut onlardan güzelce ayrılın. İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun...”*²⁵ ayette zikri geçen adil kimselerin özelliği ve kıblenin tayini gibi meselelerin tespiti ancak kıyasla olur. Kıyas ise daha önce Kitap ve Sünnet'te zikredilen naslara muvafık olan bir takım işaretleri talep etmek suretiyle meseleyi çözüme kavuşturmaktır.²⁶

İmam Şâfiî, ilmin ancak Kitap, Sünnet, İcmâ ve Kıyas'a dayanabileceğini iddia etmektedir.²⁷ Böylece İmam Şâfiî'nin bu iddiasından fikhî üretimin ancak Kitap ve Sünnet'te var olan bir esasla bağlantı kurmak suretiyle olabildiğince objektif delillere dayanması gerektiği sonucunu çıkarmak yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla özellikle maslahat, zaruret, istihsan, umûm-i belvâ, amel-i ehl-i medine gibi müctehidin subjektif görüşlerini ifade eden yöntem ve deliller vasıtasıyla yapılan fikhî üretimin İmam Şâfiî tarafından kabulü mümkün gözükmemektedir.

¹⁹ Şâfiî, *Risâle*, 33.

²⁰ Şâfiî, *Risâle*, 22.

²¹ el-Bakara 2/150.

²² En'am 6/97.

²³ en-Nahl 16/16.

²⁴ Şâfiî, *Risale*, 34-38.

²⁵ et-Talâk 65/2

²⁶ Şâfiî, *Risale*, 39.

²⁷ Şâfiî, *Risale*, 39.

İmam Şâfiî'nin beyan teorisi sonraki usulcüler tarafından ciddi şekilde ele alınıp tartışılmış özellikle İmam Şâfiî'nin beyan tarifi eleştirilere muhatap olmuştur.²⁸

Kanaatimize göre İmam Şâfiî'nin beyan teorisini bu denli merkeze almasındaki asıl sebep; özellikle Hanefîlerin; âmmin umûmu, maslahat, zaruret, istihsan, umûm-i belvâ, vb. subjektif yöntemler aracılığıyla birçok haber-i vahidi devre dışı bırakmalarının büyük bir hata olduğunu ve bu şekilde bir fikhî üretimin mümkün olamayacağını ortaya koymak olduğu söylenebilir.

2. Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952) "Usul"

Kerhî (ö.340/952)'nin usul kitabı geniş hacimli olmasa da günümüze ulaşan Hanefîlere ait en eski usul kitabıdır. Kitapta yer alan genel ilke ve kurallar, (kavâid-i külliye)²⁹ Hanefî mezhebinin fıkıh anlayışını yansıtmaya ve birçok fikhî meselenin çözümünde çok önemli bir rol üstlenmiştir. Hacmi küçük olan bu eserin kendinden sonraki özellikle Hanefî çevreler üzerinde çok önemli etkileri olmuştur.

Kerhî'nin usulü; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının görüşlerinin dayandığı genel ilke ve kuralları tespit etmek amacıyla kaleme alınmıştır.³⁰

Kerhî, muhtasar isimli fıkıh kitabında neredeyse her konuya dair usul kitabında yer alan asılları zikretmeye özen göstermiş bu yönüyle de diğer muhtasar eserlerden ayrılmıştır.³¹ Böylece müellif fürû fıkıh ile onun üzerine bina edildiği asılları vererek fıkıhın arkasında yatan mantık ve felsefeyi okura kazandırmayı hedeflemiş gibi görünmektedir.

Külli kaidelerin icaz yönü çok kuvvetlidir. Zira birkaç kelime ile fürû fıkıhı dair çok geniş manaların ifade edilmesi mümkün hale gelir.³² Bu durum fakihin birkaç ilke vasıtasıyla yüzlerce fikhî meseleyi öğrenip hafızasında tutmasına ve sonraki nesillere patrik bir şekilde aktarmasına olanak sağlıyordu.

İslâm fıkıhında yer alan külli kaideler birden ortaya çıkmamıştır. Tedrici olarak fıkıh ilminin gelişip olgunlaşmasıyla birlikte büyük müctehidler, külli anlam ifade eden lafızları şer'î nasların delâletinden, fıkıh usulü ilkelerinden, hükümlerin illetlerinden ve akli prensiplerden istinbat etmişlerdir. Külli kaidelerin ortaya çıkmasında Hz. Peygamber'in hadisleri çok etkili olmuştur. Örneğin "Zarara karşılık zarar vermek yoktur". Külli kaidesi aynı zamanda bir hadis-i şeriftir.³³ Külli kaidelerin kullanımı konusunda Hanefîler diğer mezheplere öncülük etmişlerdir.

²⁸ İhsan Akay, Şâfiî Usulü Geleneğinde İmam Şâfiî'ye Muhalif Usulî Görüşler (Diyabakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015),17-38.

²⁹ Külli kâide şu şekilde tarif edilmiştir: Konusu altına giren hadiseler hakkında genel hukuk kurallarını içeren az lafızla çok mana ifade eden metinlerdir. Bkz: Ahmed b. Şeyh Muhammed ez-Zerkâ, *Şerhu Kavaidi'l Fikhiyye*, 34; Ali Pekcan, *İslam Hukuku Literatüründe Fıkıhın Genel -Kurallarına Dair İlk Risale (Kerhi'nin "el-Usul" Adlı Risalesinin Çeviri ve Değerlendirilmesi)* 16/ 2, 294.

³⁰ H. Yunus Apaydın, "Kerhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/286-287.

³¹ Orhan Ençakar, *Hanefî Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: Muhtasarü'l-Kerhî*, 26-37.

³² Zerkâ, *Şerhu Kavaidi'l Fikhiyye*, 34.

³³ Zerkâ, *Şerhu Kavaidi'l Fikhiyye*,36.

İbn Nüceym'in (ö.970/1562) "el-Eşbâh ve'n-Nezâir" in mukaddimesinde verdiği bilgilere göre Hanefi mezhebinde kullanılan on yedi adet külli kaideyi bir araya getirip derleyen ilk kişi Ebu Tâhir ed-Debbâs'tır.³⁴ Daha kuvvetli olan görüşe göre Kerhî, Debbâs'tan bu on yedi ilkeyi almış onlara başka ilkelerde ekleyerek ilke sayısını otuz yediye çıkarmıştır.³⁵

Debbâs ve Kerhî aynı dönemde yaşadıklarından onların külli kaidelerin toplanmasında öncülük ettiğini³⁶ daha sonra Debusî, Nesfî ve İbn Nüceym gibi fakihlerin ise külli kaidelerin sayılarının artırılması, şerh edilmesi vb. konularda büyük katkılarının olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Mezheplerin kurucu imamaları ve onların talebeleri tarafından ortaya konulan fetvaların çok büyük yekûn tutması sebebiyle bunların ezberlenmesi zor oluyordu. Bu sebeple söz konusu fetvâları külli kâide ve esaslar altında toplama ihtiyacı hissedildi. Bu sahada yazılan eserlerin mukaddimelerinde binlerce meseleyi ezberlemenin güçlüğünden hareketle genel hükümlerin tespitinin bir ihtiyaç ve zaruretten doğduğuna işaret edilmiştir. Kerhî bu işte öncü bir rol oynamış ondan sonra gelen âlimlerde bu alanda büyük bir mesafe kat etmişlerdir.³⁷ Karâfî, külli kâideleri öğrenmenin fıkıh ilmi açısından kişiye çok önemli katkılarından bahsetmektedir. Küllî kâideler şer'î hükümlerin esrarlarını anlama konusunda kişiye yardım eder. Fürû fıkıhın külli esaslar üzerinden değil de cüz'i meseleler üzerinden tahriç edilmeye kalkışılması durumunda, fürû meseleler arasında tenakuz doğar, meseleler birbirine karışır, aklın bu meseleleri idrak etmesi zorlaşır ve müctehidler büyük zorluklarla karşı karşıya kalırlar. Bu durumla muhatap olan âlimin içi daralır ümidi kesilir. Sayılamayacak kadar fürû meseleleri ezberlemek zorunda kalır. Ömrü boş yere geçer hedeflediği şeylere ulaşamaz. Halbuki meselelerin külli kaideler üzerinden ele alınması halinde birçok fürû meseleyi ezberlemeden ve aralarında tenakuza düşmeden kurtulur en kısa zamanda ilmi hedeflerine ulaşır ve içi genişler.³⁸

Ali Himmet Berkî'ye göre çözülmesi çok uzun zaman alacak fıkıhın bazı zor ve muğlak meselelerinin hallinde külli kaidelerin büyük etkisi vardır. Diğer yandan, fakih bir meselede doğru zannettiği hükmü bir müddet sonra uygun bulmayarak o görüşünden dönebilir. İşte külli kaideler fakihin bu ve benzeri durumlara düşmesini önemli ölçüde önler. Bu fayda dışında külli kaideler üzerinde inceleme ve araştırma yapmak fakihe hukukî yatkınlık, basiret, itminan ve meleke kazandırır.³⁹

³⁴ Zeynüddin b. İbrahim, İbn Nuceym, *el-Eşbah ve 'n-nezair*,14; Ahmed b. Muhammed Hanefî Hamevî, *Gamzü Uyûni'l-Besâir, Şerhu'l-Eşbah ve'n-Nazair*,1/35.

³⁵ Zerkâ, *Şerhu kavaidi'l-fıkhiyye*, 38.

³⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, Haz: Sırrı Fuat Ateş,199.

³⁷ Mustafa Baktır, *İslâm Hukukunun Genel Prensipleri*, 34/204.

³⁸ Ahmed b. İdris el-Karâfî *el-Füruk*, thk. Ömer Hasan Kıyyam, 1/ 62-63; Baktır, *İslâm Hukukunun Genel Prensipleri*, 208; İhsan Akay, "Klasik Fıkıh Literatüründeki Küllî Kâidelerle Mecelle'deki Küllî Kâidelerin Karşılaştırılması", *Şarkiyat ICSS'17: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Şarkiyat Vakfı, Şarkiyat Araştırmaları Derneği ve e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi yayınları*, (2017), 271.

³⁹ Ali Hikmet Berkî, *Hukuk Mantığı ve Tefsir*,120-121.

İzmirî, külli kaidelerin kendi özlerinden dolayı bizzat fukaha arasında makbul birer delil olduğunu, ihtilâfın ise bazı ilkelerin kabulü ve tatbikinde meydana geldiğini belirtmektedir.⁴⁰

Kerhî'nin usul kitabı Neseî tarafından güzel bir şekilde şerh edilmiştir. Bir kısmının asıl külli kâide olduğu tartışmalı da şerhde kırk tane asla yer vermiştir.⁴¹

Amacımıza uygun olarak kitapta yer alan ilk asıl üzerinde kısaca durmak istiyoruz. "Yâkin ile sabit olan bir şey, şek ile zâil olmaz." Neseî, bu ilkenin örneği olarak abdest ile ilgili bir örnek vermektedir. Abdest aldığı kesin olarak bilen bir kişi hadesten şüphelenirse abdestli olduğu kabul edilir. Çünkü abdest aldığı kesin, bozulduğu ise şüphelidir. Abdestsiz olduğunu kesin olarak bilen kişi, abdestli olduğundan şüphesi olsa abdestsiz olduğuna hükmedilir. Çünkü abdestli olduğu şüpheli abdestsiz olduğu ise kesindir.⁴²

"Şek ile yakîn zâil olmaz" ilkesi istishâbın bütün türlerinin fikrî temelini alt yapısını oluşturmuş, İslâm hukuk düşüncesince kabul görmüş birçok değer ve yüksek hakikatlerin kendinde vücut bulduğu külli kaideler arasında müstesna bir yere sahip olmuştur. Bu sebeple söz konu ilke İslâm fıkının temeli kabul edilen beş temel ilkedden biri kabul edilmiştir.⁴³

Mustafa Hulusi Muradî Güzelhisarî'ye (ö.1215/1800) göre küllî kâideler, dört asli delil olan Kur'ân, Sünnet, İcma ve Kıyas'tan alınmıştır ve yine söz konusu delillerden birine dönmektedirler.⁴⁴

Düşüncemize göre Kerhî'nin bu ilkeyi kitabının başına koymasında iki sebep etkili olmuştur. Bunlardan biri usulle; diğeri fûruyla ilgilidir. Şöyle ki Hanefilere göre âmmin delâleti kat'i olduğundan haber-i vahid gibi zanni delillerle tahsisi câiz değildir. Fakat İmam Şâfiî başta olmak üzere cumhur bu görüşe karşı çıkarak âmmin delâletinin zannî olduğunu bu sebeple haber-i vahid gibi zanni bir delil ile Kitab'ın âmminin tahsis edilebileceğini ifade etmişlerdir. Kerhî de bu meselede mezhebin görüşünün haklılığını ispat sadedinde bu ilkeyi kitabının hemen başında zikretmiştir. Fûrû ile ilgili olan sebebe gelince söz konusu esas fûrû fıkihta birçok meselenin çözümünde⁴⁵ fakiherin yolunu aydınlatmış onlara rehberlik etmiştir. Bu öneminden dolayı ilk ilke olmaya daha lâyıktır denebilir.

3. Cessas (ö. 370/981) "el- Fusûl fi'l-Usûl"

Cessas'ın, "el- Fusûl fi'l-Usûl" adlı usûle dair kitabı Hanefi mezhebinin bize kadar gelen ilk fıkıh usulü kitaplarından olduğu kabul edilmektedir.⁴⁶

-Kitabın baş tarafının olmadığı iddiaları bir kenara bırakılırsa- elimizde var olan nüshadan hareket ettiğimizde Fusûl'de ilk konunun âm lafza ayrıldığı görülmektedir.⁴⁷

⁴⁰ İzmirî, *İlm-i Hilâf*, 197.

⁴¹ Neseî Necmüddin Ebu Hafs Ömer, *Şerhu Usulî'l Kerhî*, 93-140.

⁴² Neseî, *Şerhu Usulî'l Kerhî*, 93.

⁴³ Ali Bardakoğlu, "İstishab", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/381.

⁴⁴ Mustafa Güzelhisarî, *Menâfi'ü'd-dekâik fi şerhi Mecâmi'i-l hakâik*, 16; Ali Bakkal ve Zehra Sula, *Mecelle'deki Küllî Kaidelerin Genel Kural Tipi Diğer Kavramlarla İlişkisi Ve Bunların Delil Oluş Keyfiyeti* 2/43/100.

⁴⁵ Hasan Yakut, *Şek İle Yakîn Zail Olmaz Fıkıh Kaidesinin Felsefe İle Olan İlişkisi*, 129/143-162.

⁴⁶ İzmirî, *Hilâf*, 15.

⁴⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 1/40.

Cessas'ın âm bahsini kitabının ilk meselesi olarak ele alması bağlı bulunduğu Hanefi mezhebi açısından da hayati öneme sahiptir. Zira bu mesele usulde Hanefîlerle Şafîîler arasındaki en önemli ihtilaf konusunu teşkil etmektedir.

Risâle'de İmam Şâfiî'nin ilk olarak beyan meselesini ele aldığı ve "Beyan Teorisi"ni usûlün merkezine yerleştirdiği ve kitabının çok büyük bir bölümünü bu meseleye ayırdığı daha önce belirtilmişti. Cessâs, İmam Şafîî'nin "Beyan Teorisi"ne karşı âm'ın kat'iliğini öne çıkarmak istediğinden bir nevi İmâm Şafîî'ye cevap niteliğinde bu meseleyi öne aldığını söylemek mümkündür. Müellifin âm lafzın delâletinin kat'î olduğunu üç başlık altında ispatlamaya çalıştığı görülmektedir.

a) İtibar Edilmesi Gereken Zahirler

Cessâs, bu başlık altında âm lafzın delâletinin kat'î olduğunu ispat sadedinde bazı âyet ve hadislerden örnekler vermektedir.⁴⁸ İbn Ömer'in rivayetine göre Hz. Peygamber'e çöl veya ıssız yerlerde bulunan yırtıcı ve diğer hayvanların uğrak yeri olan suların hükmü (söz konusu sularla abdest veya gusül alınmasının câiz olup olmadığı) sorulduğunda Hz. Peygamber: "Su iki kulle olduğunda pislenmez"⁴⁹ buyurdular. Soru necasetlerin hükmü hakkında olduğu halde Hz. Peygamber, yırtıcı ve diğer hayvanlar hakkında mutlak bir cevap vermiştir. Cessas'ın değerlendirmesine göre bu cevap yırtıcı hayvanların artığının necis olduğunu göstermektedir. Aksi takdirde Hz. Peygamber onun hükmünü ayrıca ayrıntılı bir şekilde açıklaması gerekirdi. Bu ve benzeri örnekler hüküm verilmesi için dikkate alınması gereken zahir lafızlardandır.⁵⁰

"Kadınlarınızdan âdetten kesilmiş olanlarla, henüz âdet görmeyenler hususunda tereddüt ederseniz, onların bekleme süresi üç aydır. Hamile olanların bekleme süresi ise, doğum yapmalarıyla sona erer..."⁵¹ âyette hamile kadınların bekleme süreleri kendinden önceki bölüme (âdetten kesilen ve âdet görmeye kadınlar) atfedilse de hükmü onlara dahil olmayıp, hamile kadın hakkında iddet süresi doğumla tamamlandığı âyetin zahirinden ayeti duyanlar tarafından hiç bir beyana ihtiyaç duyulmayacak şekilde anlaşılmaktadır. Söz konusu âyette zikredilen "ecel" kelimesinin iddete has bir kelime olmadığı gerekçesi üzerinden âyetin tam manada açık olmadığı iddialarına gelince bu doğru değildir. Çünkü âyette geçen "ecel" kelimesini işiten muhataplar söz konusu kelimedenden iddet manasının kast edildiğini hiçbir açıklamaya ihtiyaç hissetmeden hemen anladıklarından ayrıca bir beyana ihtiyaç hissetmezler.⁵² Cessâs, bu başlık altında verdiği diğer örneklerde de lafzın umûm ifade eden zahir lafızlarıyla amel edilmesi gerektiğini bu lafızlar hakkında muhataplar açısından ayrıca bir beyana ihtiyaç duyulmadığını belirtmektedir.⁵³ Fakat söz konusu delillerin âmın kat'iliğinin her yerde geçerli olduğunu ispatlamaktan uzak olduğu görülmektedir. Zira cumhur az da olsa

⁴⁸ Cessas, *Fusûl*, 1/40-44.

⁴⁹ Ebu Davud, "Taharet", 33; Nesâî, "Taharet", 44.

⁵⁰ Cessas, *Fusûl*, 1/40-41.

⁵¹ et-Talâk Suresi 65/4.

⁵² Cessas, *Fusûl*, 1/42.

⁵³ Cessas, *Fusûl*, 1/42-44.

bazı durumlarda âmın kat'iliğine karşı değildir. Onlar çoğu yerde bu kat'iliğe karşı çıkmaktadır.

Asıl tartışma konusu, kendisi ile umûm mu husus mu kastedildiğine dair bir delil bulunmayan mutlak âm lafızların delâlet alanının ne olduğu meselesidir. Hanefilere göre tahsis edildiğine dair hiçbir şer'î delil olmadıkça âm lafzın bütün fertlerine delâleti kat'idir. Cumhura göre ise âm lafzın bütün fertlere delâleti zannîdir. Zira istisnalar bir tarafa bırakılırsa Kur'an ve Sünnet'in âm lafızları çoğunlukla tahsis edilmiştir. Hanefiler, âm lafzın tahsisten sonra geri kalan fertlerine delâletinin zannî olduğu görüşündedirler. Hanefiler, âm lafzın delâletinin kat'î olduğu görüşünde olduklarından başlangıçta zan ifade eden âhâd haber ve kıyasla tahsis edilmesini kabul etmezler. Cumhura göre ise Kur'an'ın âm ifadeleri zan ifade ettiğinden haber-i vâhid ve kıyas gibi zannî delillerle baştan tahsis edilebilir. Zira Kur'an'ın umûm ifade eden çok sayıda âyeti âhâd haberle ve kıyasla tahsis edilmiştir. Âmın kat'iliği meselesi aynı zamanda birçok fürû meselede kendini göstermektedir.⁵⁴

Hanefiler'in âmın delâletinin kat'î olduğunu savunmalarındaki en önemli husus, Şafiî ve Hanbeliler başta olmak üzere cumhurun Kur'an'ın umûm ifade eden çok sayıda âyetini özellikle âhâd haberle tahsis ederek bir nevi işlevsiz hale getirmeleridir. Hanefiler bu tavrın hükümler konusunda Kur'an'ın merkezi konumuna gölge düşüreceği ve onu ikinci plana itmek anlamına geleceğini endişesi duydukları izlenimi vermektedir. Bu konuda Hanefiler Kitap'ın asıl olduğunu ve öncelikle onun hükümlerinin korunmasının esas olması gerektiğinden hareket ederken; Şâfiîler ise Kitab'ın esas olup zaten korunduğunu asıl ihmal edilen haber-i vahidlerin korunmasının daha elzem olduğu görüşünden hareket ettikleri söylenebilir.

Cessâs, âm bahsi altında ikinci konu olarak lafzın hakikat ve mecaz anlamında kullanılması durumunda nasıl amel edileceği konusunu ele almaktadır. Hakikat, lafzın dilde vaz' olduğu anlamda; mecaz ise lafzın hakiki anlamının terk edilip vaz' olduğu mananın dışında kullanılmasıdır. Lafız, biri hakikat diğeri mecaz anlam ifade edecek şekilde kullanıldığında hakikate hamledilmesi gerekir her hangi bir delâlet olmadan mecaza gidilmez. Çünkü yaygın olan, ismin vaz' edildiği anlamda kullanılmasıdır. Kerhî lafzın ayna anda hem hakiki hem de mecaz anlamının dikkate alınarak amel edilmesinin câiz olmadığını belirtmektedir. "*Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç hayız müddeti beklerler.*"⁵⁵ âyette zikredilen "kur" sözcüğü hakiki anlamda hayız, mecaz anlamda ise temizlik anlamına gelir. Herhangi bir delâlet olmadığından hakiki anlam ile amel etmek vaciptir.⁵⁶ Bu sözleriyle Cessâs, bu konuda Hanefi mezhebinin haklılığını ortaya koymaktadır. Cessâs tek lafızla ismin iki manayı içine alacak şekilde kullanımına karşı çıkmaktadır. Kerhî, tek lafız ile ismin hem kinâye hem de sarîh anlamda kullanılmasının câiz olmadığını ifade etmektedir. Lafız mutlak olarak zikredildiğinde kinaye olduğuna dair herhangi bir delâlet yoksa sarîh manaya hamledilir. Sahabe de aynı şekilde bir lafızla iki mananın kast edilmeyeceği konusunda ittifak etmişlerdir.⁵⁷ Cessâs'ın

⁵⁴ Ali Bardakoğlu, "Âm", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2 /552.

⁵⁵ el-Bakara 2/228.

⁵⁶ Cessas, *Füsul*,1/ 46.

⁵⁷ Cessas, *Füsul*,1/ 47, 50.

hakikat-mecaz, sarih- kinaye meselelerini de âm konusu kapsamında kitabın hemen başında zikretmesi söz konusu meselenin âm konusuyla yakın ilişkisinden kaynaklamaktadır.

4. Bâkılânî (ö. 403/1013) “et-Takrîb ve’l-irşâd”

Rivâyete göre Bâkılânî'nin “et-Takrîb ve’l-irşâd” el-Kebîr, el-Evsât ve es-Sağîr” olmak üzere üç kitap yazdığı bizim şu an elimizde olan kitabın “et-Takrîb ve’l-irşâd es-Sağîr” olduğu ifade edilmektedir. el-Kebîr- ve el-Evsât günümüze ulaşmamıştır.⁵⁸

Zerkeşî (ö.794/1392) “İmâm Şâfiî'den sonra gelen usulcülerin, fıkıh usulünün konularını beyan, şerh ve geniş izahatlar yaparak kolaylaştırdıklarını belirtmektedir. Daha sonra gelen iki kadı ehl-i sünnet'ten Kâdî Ebû Bekr b. Tayyib ve Mûtezîlî Kâdî Abdulcebbar b. Ahmet kısa ve özlü ibareleri genişlettiler, imâ ve işaretlerdeki kapalılıkları çözdüler, müşkül konulara çözüm ürettiler onlardan sonra gelenler de onların izinden gittiler.”⁵⁹ Zerkeşî'nin bu sözünden Bâkılânî'nin sonraki usulcüler üzerinde çok büyük etkisinin olduğunu sonucuna ulaşmak mümkündür. Zerkeşî, et-Takrîb ve’l-irşâd'ın sadece bir mezhebin usul kitabı olmadığını bu özgün yönüyle en önemli ve en üstün kitap olduğunu iddia etmektedir.⁶⁰ Aralarında, Âmidî, İbnü's Sübkî, İbn Teymiyye ve Şevkânî gibi birçok usûlcü İrşâd'dan önemli nakillerde bulunmuştur.⁶¹ Başta öğrencisi Cüveynî olmak üzere Bâcî, Gazâlî, Âmidî, Razî gibi önde gelen birçok usulcü de Bâkılânî'nin görüşlerinden fazlasıyla istifade etmiştir. Cüveynî “*et-Takrîb*” kitabını özetlediği “*Telhîsu't-Takrîb*” adında bir eser yazmış ve el-Burhân isimli kitabında iki yerde kitabın ismini vererek toplam yüz elli yerde ondan nakilde bulunmuştur. Bâcî, “*İhkâmu'l-Usûl*” adlı kitabında Takrîb'in ismini sadece bir yerde zikretmiş, altmış bir yerde ise Bâkılânî'nin görüşlerine isim vermeden atıfta bulunmuştur. Şirâzî “*Şerhu'l-Luma*”da İrşâd'a dayanarak görüşler bildirmektedir. Zerkeşî, Bahrü'l-Muhîr'te beş yüzden fazla yerde Bâkılânî'den nakillerde bulunmaktadır. İbnü Neccar, “*Şerhu Kevkebi'l Münir*” namındaki kitabında yetmişten fazla yerde İrşâd'a atıf yapmıştır. el-Makdisî, “*ed-Dürerü'l-Levâmi fî Tahrîri Cemi'l-Cevâmi*” kitabında çoğunda isim zikretmeden seksen sekiz yerde isim vermeden Bâkılânî'ye atıfta bulunur. Kadı Ebu Ya'lâ İbni Ferrâ “*Üdde*”de yirmi altı yerde Bâkılânî'nin görüşlerine referans vermektedir. Tufî “*Şerhu Muhtasar-ı Ravda*” da otuz yedi mevzuda Bâkılânî'ye atıfta bulunur. İbnü's-Sübkî, “*İbhac*”da İrşâd'dan çok sayıda nakilde bulunmaktadır.⁶²

Müellifin yaşadığı dönemde usûlün temel çalışma alanı olan lafzın manaya delâleti mevzuu hem kelâmî hem de fıkıh usûlü çalışmalarının merkezinde bulunuyordu. Özellikle Mutezile'nin itikâdî anlayışının oturduğu bu dil teorisi fıkıh usûlü konularının da temelini teşkil ediyordu. Bu bağlamda Bâkılânî'nin de döneminin canlı ve harareti ortamı içinde yerini almış dil konularının hâkim olduğu fıkıh usûlünü kelâmî ve luğavî tartışmalar temelinde ele aldığı görülmektedir. Bâkılânî bâb başlıklarının altında fasıl şeklinde bölümler açarak meseleleri ele

⁵⁸ Abdulhamîd b. Ali Ebû Züneyz, “*et-Takrîb ve’l-irşâd'ın Mukaddimesi*, Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *et-Takrîb ve’l-irşâd es-Sağîr*, 1/88.

⁵⁹ Ebû Abdullah Bedreddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîr fî Usulî'l-Fıkıh*, 1/3.

⁶⁰ Zerkeşî, *el-Bahrü'l-Muhîr*, 1/5.

⁶¹ Kutub b. Mustafâ Sânev, “*Erâu'l-Kâdî Ebî Bekr el-Bâkılânî ve Eseruhâ fî 'İlmi Usûli'l-Fıkıh*”, Yüksek Lisans Tezi), 609.

⁶² Ebû Züneyz, “*et-Takrîb ve’l-irşâd'ın Mukaddimesi*, 95-97; Abdulsat Saltekin, “*Bâkılânî'nin et-Takrîb ve’l-irşâd Adlı Eserinde Tahsis Kuramı*”, (yüksek lisans tezi), 14.

almış, eserine hem mütekellimîn hem de fukahânın fıkıh ve fıkıh usûlü tanımını yaparak başlamıştır.⁶³

et-Takrîb ve'l-irşâd'dan önce usul konularının tam anlamıyla tertip edilip müstakil bölümlere göre tedvin edilmediği iddia edilmiştir.⁶⁴ Bütün usul konularını bir araya getiren ilk usul kitabı Cessâs'ın el-Füsus kitabı olmakla birlikte et-Takrîb ve'l-irşâd'ın ondan daha kapsamlı ve üstün olduğu usul ilminin âdeti iki kadı Bâkılânî ve Abdulcebbar eliyle kemâle erdiği iddia edilmiştir.⁶⁵ Buna karşın İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946), Bâkılânî'nin Kelâm ilminde çok yüksek bir makamda olduğunu, fakat fıkıh usulünde aynı seviyeye çıkamadığını belirtmektedir. Bunun sebebi fıkıh usulünün Bâkılânî'den sonra inkişaf ederek en uygun şeklini almış olmasıdır.⁶⁶

Bâkılânî "et-Takrîb ve'l-irşâd" adlı kitabına fıkıh ve fıkıh usulünü tarif ederek başlamıştır. Fıkıh lügatte bilmektir. Araplar "alime ve fekuha" fiilinin kullanımında her hangi bir ayırım yapmamışlardır. Konunun uzmanları ise istilâh manasında iki fiilin anlamını ayırmışlardır. Fukaha ve Kelâmcılara göre fıkıh, inceleme ve araştırma yoluyla mükellefin fiillerinin şer'î hükümlerini bilmektir. Haram, helâl, icab, ibaha ve nedb gibi. Zira bu hükümler akıl yoluyla bilinemez. Bâkılânî'nin değerlendirmesine göre fıkıh kelimesi nahiv, tıp ve felsefe konusunda uzman olan kişiler hakkında kullanılmaz. Sadece mükellefin fiillerinin hükümlerini şer'an bilen fakihler hakkında kullanılır.⁶⁷ Fıkıh usulü ise mükellefin fiilleriyle ilgili hükümleri bilmeye yarayan ilimlerin aslıdır. Mükellefin fiillerine ait hükümleri bilmek ancak kat'i delilleri ve emâreleri araştırmak ve incelemekle mümkündür. Bu inceleme ve araştırma mükellefin fiilleriyle ilgili bilginin hasıl olmasına yol açmaktadır. Bu bilginin hasıl olması bazen kat'i delillerle bazen de zannî delillerle olmaktadır.⁶⁸

Bâkılânî'nin değerlendirmesine göre fıkıhın üzerine inşa edildiği ilimler, fıkıh usulüne dayanmak zorundadır. İnceleme ve araştırma yoluyla ulaşılan deliller, mükellefin amelinin hükmünün bilgisini elde etmede birer asıldır. Zira söz konusu deliller elde edilmeden mükellefin fiillerinin hükmünü elde etmek mümkün değildir. Şer'î delillerin mertebelerinin araştırılıp incelenmesi sonucu onlar hakkında edilen bilgi, mükellefin fiilinin hükmü hakkında bilgi sahibi olunmasına olanak sağlamaktadır.⁶⁹ Bu bilgi olmadan fıkıhın delillerinin incelenmesi mümkün değildir.

Bâkılânî, et-Takrîb'de fıkıh ve usul tariflerinin hemen ardından giriş mahiyeti taşımakla beraber daha çok kelâm ile ilgili bahisler olan ilim, akıl, tanım nazariyesi, delil, nazar, fiil gibi mevzulara yer vermiş ve bunların fıkıh usulü ile bağlantısı hakkında da bilgi vermiştir.⁷⁰

⁶³ Hafsa Kesgin, "Bâkılânî et-Takrîb ve'l-irşâd es-Sağîr isimli Usul Eseri", 20/1/358.

⁶⁴ Sânev, *Erâu'l-Kâdî Ebî Bekr el-Bâkılânî ve Eseruhâ fi 'İlmi usûli'l-fıkıh*, 17.

⁶⁵ Ebû Züneyz, "et-Takrîb ve'l-irşâd'ın Mukaddimesi, 94

⁶⁶ İzmirli, "Ebû Bekir Bakılânî", 2/5-6/166.

⁶⁷ Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 1/85-86.

⁶⁸ Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 86.

⁶⁹ Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd*, 86.

⁷⁰ Eşref Altaş ve İlyas Yıldırım, "Bâkılânî", İslâm Düşünce Atlası, <https://islamduyuncesatlası.org/bakillani/63>

Fıkıh usûlü eserlerinde yer alan bilgi teorisi aslında kelâm ilminin bir konusu olduğu halde bazı kelimciler bu meseleyi yazdıkları fıkıh usûlü eserlerinde ele almışlardır. Şimdiye kadar yapılan tespitlere göre fıkıh usûlü eserlerinde bilgi teorisine yer veren ilk iki kişi Kâdî 'Abdulcebâr (v. 415/1025) ve Bâkılânî'dir. Bilgi teorisinin fıkıh usulüne girişi bazı usulcüler tarafından eleştirilse de Gazâlî gibi birçok usulcü tarafından bu gelenek sürdürülmüştür.⁷¹

Bilgi teorisi, tabiri diğerle ilim nazariyesi bilgi kapsamına giren bütün ilimlerin temelini oluşturmaktadır. Bilgi teorisi başlığı altında ilim dallarının dereceleri ve değerleri ortaya konmaya çalışılır. Kişilerin bilgilerinin türü, güvenilirliği ve seviyesi tespit edilmeye çalışılır. Bu sebeple İslâm düşünür ve kelâmcıları da kitaplarında önce ilmin ne anlama geldiğini açıklamakla başlamışlardır. Bunu yapmalarında asıl maksatları, en sağlam metot ve ilkeler ışığında ilmî faaliyetleri sürdürerek belirledikleri hedeflere emin ve sağlam adımlarla vasıl olmaktır.⁷²

Bâkılânî, ilmi, "Malumu olduğu gibi bilmek" olarak tarif etmiştir. Tarif demek bir şeyi malum olduğu hal üzere beyan etmektir. Bu tarif ilme dahil olmayanları dışarıda tutmuş onunla ilgili olanı da içine almıştır.⁷³ Bâkılânî daha sonra bilginin kadim ve hadis olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirtmiştir. Kadim bilgi Allah'ın ilmi olduğundan hâdis, araz veya cinslerden bir cins değildir. Kadim bilgi zorunlu (ızdırârî) olarak veya istidlâlî bir yolla oluşmaz onu yanlışlayan/olumsuzlayan karşıt bir bilgi söz konusu olmadığı gibi her hangi bir sınır ile de tahdit edilemez.⁷⁴ Bilginin ikinci türü hadis bilgi olup yaratılan melek, insan cin ve diğerlerinin bilgisidir. Hadis bilgi zorunlu (ızdırârî) ve istidlali ya da nazarî bilgi olmak üzere kendi arasında ikiye ayrılmaktadır. Zorunlu bilgi duyu organları ve kendiliğinden duyu organları dışında ortaya çıkan bilgiler şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Zorunlu bilgilerin beş duyu organı ve nefiste ibtidâî olarak gerçekleşen bilgi olmak üzere altı yolu vardır.⁷⁵ İstidlâlî ya da nazarî bilgi ise ancak inceleme ve düşünme sonucu hasıl olan bilgidir. Bâkılânî'nin ilim, tarif, nazar ve delil gibi kelâmî mevzuları bir usul kitabının girişinde zikretmesinin sebebi bu konuların usulle olan ilişkisidir. Zira şer'î deliller üzerine yapılan araştırma ve inceleme (nazar) sonucunda ulaşılan hüküm fıkıh usulünün en önemli işlevi konumundadır. Ayrıca başta şer'î hüküm olan vacib, mendub, mubah, haram, mekruh vb. hükümlerin doğru tarifini yapmak mükellef açısından elzemdir. Ayrıca âm, has, müşterek, nas, zahir, müteşabih, hafi, mücmel vb. lafızların tarifinin de doğru yapılması varılacak hüküm açısından son derece önemlidir. Özetle Bâkılânî ilim, tarif, nazar, delil gibi mevzuların kelâmî alt yapısını bilen usulcünün şer'î hükümleri şer'î delillerden istinbat ederken daha isabetli ictihadlarda bulunabileceği ve hata yapma ihtimalinin azalacağı gerçeğinden hareket ettiğini söylemek mümkündür.

5) Debûsî (ö. 430/1039) "Takvîmü'l-edillefî'l-usûl"

⁷¹ Davud Eşit, "Klasik Dönem Fıkıh Usûlü Eserlerinde Bilginin Kısımları"19/1,144-146.

⁷² Hüseyin Atay, "Bilgi Teorisi", 29/8.

⁷³ Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, 88.

⁷⁴ Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, 92; Eşit, "Klasik Dönem Fıkıh Usûlü Eserlerinde Bilginin Kısımları",146.

⁷⁵ Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, 92,95-96; Eşit, "Klasik Dönem Fıkıh Usûlü Eserlerinde Bilginin Kısımları",150.

Debûsî, Cessâs'ın talebesi olan el-Ustrûşenî'den ilim almıştır. Ebu Hanife ile kurulan Kûfe Mektebini Cessâs ileriye taşımış, Debûsî ise bu mektebin devamını sağlamıştır.⁷⁶

Debûsî klasik Hanefî usul teorisinin gerçek kurucusu kabul edilebilir. Zira kendinden sonra gelen ve Hanefî usul geleneğinin en önemli kitapları kabul edilen Serahsî'nin Usûl'ü ile Pezdevî'nin Kenzül-vüşûlünün hem muhteva hem şekil bakımından Takvîmü'l-edille'ye tâbî olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Haldûn, Debûsî'nin kıyas teorisinin gelişimine olan katkılarından dolayı fıkıh usulü ilminin olgunlaşmasında büyük pay sahibi olduğunu vurguladıktan sonra, Takvîmü'l-edille'nin fukaha yöntemine göre yazılmış en güzel usul kitaplarından biri olduğunu ifade etmiştir. Takvîmü'l-edille delil anlamına gelen "hüccet" terimi etrafında dizayn edilmiş bir usul kitabıdır. Debûsî, hüccetlerin aklî ve şer'î olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtmektedir. Fıkıh usulünün aslını teşkil eden şer'î hüccetler muhkem âyet, mütevâtir sünnet ve icmâdır. Bunlar kat'î delil olduklarından bilgiyi zorunlu kılmaktadırlar. Müevvel âyet, haber-i vâhid ve kıyas delilleri zan ifade ettiklerinden söz konusu deliller aracılığı ile kesin bilgiye ulaşmak mümkün değildir.⁷⁷

Takvîmü'l-edille, Mukayeseli bir usul kitabıdır. Usulü fıkıhın "deliller" bahsini orijinal bir şekilde ele almıştır.⁷⁸ Debûsî, Takvîmü'l-edille adlı usul kitabında delilleri evvela, naklî ve aklî olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra, şer'î delillerin aklî delillerden üstün olduğunu belirtmektedir.⁷⁹ Debûsî, daha sonraki Hanefî usulcüler tarafından derinleştirilerek sürdürülen usul tasnifini hangi yönleri dikkate alarak geliştirdiğini açıkça ifade etmemiştir. Bu husus daha sonraki Hanefî usulcüler tarafından telâfi edilmiştir. Şemsü'l- eimme es-Serahsî, Debûsî'nin taksimini bazı önemsiz farklarla kullanmakla birlikte tasnifi klasik haliyle ifade eden usulcü Ebû'l-Usr el-Pezdevî'dir.⁸⁰

İzmirli'nin ifadesiyle Debûsî, kıyas bahsiyle ilgili konuları genişçe izah etmiş ve kıyası kemâle erdirmiştir. Böylece usulü fıkıh da kemâl bulmuştur. Fıkıh usulünü fıkıh usulü yapan kişi Debûsî olmuştur.⁸¹

Hanefî mezhebinde lafızları tasnife tâbî tutan ve Cessâs'a nisbetle daha sistematik bir şekilde inceleyen ilk usulcü Ebû Zeyd ed-Debûsî'dir. Takvîmü'l-edille adlı eserinde o her ne kadar Pezdevî'nin tasnifi kadar derli toplu ve bir arada olmasa da lafızları dört ana gruba ayırmış ve her bir grubun altında yer alan kısımlara ayrı ayrı değinmiştir.⁸² Hanefî fıkıh usulü literatüründe lafız bahisleri, kavramlar düzeyinde Cessâs ile başlamış, Debûsî ile lafızlar birbirinden bağımsız kategorilere dönüşmüş ve Pezdevî ile bir üst kategori altında toplanmak suretiyle tam bir sisteme kavuşmuştur.⁸³

⁷⁶ Aydın, "Cessâs ve Debûsî'nin Usullerindeki Metodları",55.

⁷⁷ Mürteza Bedir, "Takvîmü'l-edille", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/493.

⁷⁸ Kavakçı, ed-Debûsî Ebu Zeyd Abdullah, 14/27.

⁷⁹ Hakkı Aydın, "Cassas ve Debûsî'nin Usullerindeki Metodları",4/37.

⁸⁰ Tahsin Görgün, "Lafız", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 27/45.

⁸¹ İzmirli, "Ebû Bekir Bakıllânî",2/5-6 /166.

⁸² Osman Güman, "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği", 17/33/105.

⁸³ Güman, "Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi",131.

Debûsî'nin yazdığı usul kitabına "Takvîmu'l-edille" (Delillerin değerlendirilmesi, düzenlenmesi ve takdir edilmesi) ismini vermesi kitabında şer'î delilleri merkeze aldığına en önemli göstergesidir. Kitabın hemen girişinde bizim Allah'ın teşrîi kıldığı hükümleri bilme ve onlarla amel etmek konusunda imtihan edildiğimizden bahsetmektedir. Buna uygun olarak önce kesin ilim ifade eden Kitap, Mütevatir Haber ve İcmâ konusunu ele almıştır. Çünkü kulun bilmesi ve amel etmesi gereken öncelikli hükümler farz ve haramlardır. Bir şeyin farz ve haram olduğu ancak katî deliller aracılığı ile öğrenilebilir. Bunlar da sırasıyla Kitap, Mütevatir Haber ve İcmâdır.

Hanefi usul geleneğinde lafızlar çok önemli bir yer tutmaktadır. Buna paralel olarak Debûsî, ilk başta hüccet ve onunla bağlantılı terimler üzerinde durmaktadır. Hüccet, beyyine ve burhan eş anlamlı olup umum ifade eden kelimelerdir. Hacce fiilinden türeyen hüccet, delil ve burhanla aynı anlamdadır. Delil getirerek galip gelmek anlamına gelir.⁸⁴ Hüccetin hüccet olarak isimlendirmesinin sebebi Şari'nin onunla ameli bize zorunlu kılmasıdır. Bu amelin hükmü vücut veya ondan daha aşağı olsun fark etmez.⁸⁵ Debûsî hüccet kelimesiyle eş anlamda gördüğü "Beyyine" yi açık seçik ayan beyan ortada olan şey olarak tarif etmektedir. "...Orada Allah'ın apaçık âyetleri vardır."⁸⁶ Aynı şekilde beyyine de apaçık anlaşıldığından onunla da amel hüccet gibi vacip olmaktadır. Burhan, umum ifade eden hüccet manasında kullanılan bir isimdir. Burhan, beyyine ve hüccet eş anlamlı kelimelerdir. Âyet, delil, illet ve hâl de bunların çeşitleridir. Âyet, lügatte alâmet manasında kullanılır. "...Orada açık alâmetler, İbrahim'in makamı vardır."⁸⁷ Âyet, mutlak anlamda bir isim olarak kullanıldığında yakîn derecesinde ilim ifade eder. Bu sebeple Peygamberlerin (s.a.v) mucizele riâyet olarak isimlendirilir. "Muhakkak ki Mûsâ'ya dokuz mucize verdik..."⁸⁸ ...Haydi ikinizde mucizelerimizle gidin..."⁸⁹ Mucizeler peygamberlere iman konusunda yakîn derecesinde ilim ifade eder.⁹⁰ Debûsî'nin üzerinde durduğu diğer bir terimde delildir. Delil sözlü bir hüccettir. Delil "feil" kalıbından gelse de gerçekte "fâil" kalıbı anlamında kullanılır. Dâl gibi rehberlik etmek yol göstermek manasına gelir. Delil mecazda olsa hakiki anlamda da olsa gizli bir şeyi açıklayan manasına gelmektedir. Daha açık bir ifade ile delil akıl sahiplerinin üzerinde düşündüğünde doğruyu bulduğu şeydir. Delil hem kesin hem de zannî bilgiye ulaştırabilir.⁹¹ illet, sözlükte geldiği veya bulunduğu yerin halini, durumunu değiştiren şeydir. Hastalık insanı değiştirdiği için ona da illet demişlerdir. Bu anlamda âyet ve delil, illetten farklı anlam ifade etmektedir. Zira onlar hulûl etmeksizin hükmü zorunlu kılmaktadırlar. Şer'î olarak illet, şer'î hükümlerin ilişkili olduğu naslardan istinbat edilen manalardır.⁹² illet ictihad yoluyla elde edilmişse zannî; kendinde şüphe olmayan bir yolla elde edilen illet ise kat'î bilgi ifade eder. Şer'î illetler delil olarak isimlendirilebilirler çünkü bu

⁸⁴ Kadı Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmu'l-edille*,13; İbrahim Mustafa vd. *Mu'cemü'l Vesit*,156-157.

⁸⁵ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 13.

⁸⁶ Âli İmrân 3/97.

⁸⁷ Âli İmrân 3/97.

⁸⁸ el-İsrâ 17/101.

⁸⁹ eş-Şuarâ 26/15.

⁹⁰ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 13

⁹¹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 14, 16.

⁹² Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 14.

manadaki şer'î illetler fûrûda Allah'ın hükmünün ne olduğu konusunda bize rehberlik etmektedirler. Delillerin bir şeyi zorunlu kılma özellikleri olmadığından onların illet olarak isimlendirilmeleri câiz değildir. Duman ateş hakkında bir delil olarak isimlendirilebilir fakat illet olarak isimlendirilmez. Hakikatte şer'î illetler, hükümlerin va'zında âlamet ve nişanelerdir onları vacip kılan ise Şâri'dir. Hâl ise devam etmesi veya kaybolması söz konusu olmayan delillere dayanan sabit bir hükmün ifadesidir.⁹³

Debûsî buraya kadar zikrettiği hüccet çeşitlerinin zahir ve bâtın olmak üzere ikiye ayırmıştır. Zahir, akılla açık bir şekilde idrak edilen; Bâtın ise ancak düşünme aracılığıyla akıl edilen şeylerdir. Hz. Mûsâ'nın âsasının sihirbazların âsalarını yutması sonucunda sihirbazların bunun bir mucize olduğunu akıllarıyla idrak etmeleri zahire bir örnektir. Denizin yarılması, kayanın parçalanması vb. mucizelerde zahire örnektir. Kur'an-ı Kerim Hz. Peygamber (sav) için batın bir mucizedir. Çünkü onun bir mucize olduğu hemen değil ancak biraz düşündükten sonra akıl edilebilir.⁹⁴ Debûsî, şer'î delilleri kesin ilim ifade edenler ve zan ifade eden ilimler olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra Allah'ın Kitabı, Hz. Peygamber'den (sav) duyulan haber, mütevatir haber ve icmânın kesin delil ifade ettiğini belirtmektedir.⁹⁵ Debûsî aslında kat'î bilgi ifade eden bu dört delilin sübût yolunun Hz. Peygamber'in haber vermesine dayandığını belirtmektedir. Allah'ın kitabını Hz. Peygamber'in haberi ile öğrenmekteyiz. Aynı şekilde icmâ da kitap ve sünnete dayanmaktadır. Peygamberlerin özelliğinden biri de doğru sözlü olmaları ve masum olmalarıdır. Bu sebeple Hz. Peygamber'in (s.a.v) verdiği haber kesin doğrudur. Ondan şüphe edilmez.⁹⁶

Daha sonra Debûsî bu dört kat'î delil üzerinde durmaktadır. Kitap dinin aslı olup nübüvvet ancak onun nüzûlü ile sabit olmaktadır. Kur'an başta sahabe olmak üzere tevatür bir nakille bize kadar gelmiştir. Sahabe ezberledikten sonra onu mushafa geçirmiş artma ve eksilmeden onu muhafaza etmişlerdir. Tevatür olmayan İbn Mes'ud'un rivayet ile namaz câiz olmaz. Onu okumak her hangi bir rivayeti okumak gibidir. Debûsî, Hanefilerin genel tavrını takip ederek İbn Mes'ud'un kıratını Hz. Peygamber'den gelen her hangi bir haber gibi değerlendirmektedir.⁹⁷ Debûsî'nin mushaf hakkında ikinci olarak tartışmaya açtığı konu besmelenin mushaftan olup olmadığı meselesidir. Besmele'nin vahiy yazılırken mushafta yer almasının sebebi surelerin onunla başladığını belirtmek içindir yoksa besmele başında yer aldığı sureden bir âyet değildir. Besmele'nin Kur'an'dan bir âyet olmadığına diğer delili ise diğer âyetlerin aksine namazda açıktan okunmayıp gizli okunmasıdır. Besmele'nin gizli okunması Fatihâ'dan bir âyet olmadığına da işarettir. Gizli okunması da farz olduğundan değil teberrükendir. İmam Muhammed'den yapılan bir rivâyete göre besmele sureleri ayırmak için indirilmiştir. Surelerden bir âyet olmasa da Kur'an'da yer alan bağımsız bir âyettir. Debûsî, bu haber ve insanların bu konuda ihtilâfına rağmen besmelenin surelerden bir âyet sayılmasının mümkün olamayacağını çünkü bir konuda ihtilâf edilmesi demek orada şüphenin var olduğunu

⁹³ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 15.

⁹⁴ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 15.

⁹⁵ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 19.

⁹⁶ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 19.

⁹⁷ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 20-21.

kabul etmek anlamına gelir ki mütevatir yolla bize gelen Kur'an'da şüphe olması mümkün değildir.⁹⁸

Debûsî, asli delillerden mütevâtir haberin sübûtu için her hangi bir sayı zikretmeden şu bilgiyi vermektedir: Aralıksız nesilden nesile hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde kalabalık olmalarından dolayı yalan üzere birleşmeleri âdeten mümkün olmayan toplulukların Resulullah'tan naklettikleri şeyler mütevâtir haber kapsamına girmektedir. Mütevâtir haber, Kur'an âyeti gibi kesin bir hüccettir. Çünkü Hz. Peygamber'in yalan ve batıl söz söyleme konusunda masum olduğu kesin delillerle sabit olmuştur. Çünkü Kur'an Hz. Peygamber'in (sav) sözüyle sabit olmuş bize ulaşmıştır.⁹⁹ Debûsî, bu ümmetin icmâsının hüccet olduğunu ve şer'î olarak kesin bilgi ifade ettiğini belirtmektedir. Bu ayrıcalık bu ümmete Allah'ın bir ikrâmıdır. Çünkü Yahudi, Hıristiyan, Mecûsî ve diğer sair dinlere mensup olanların sayısı o dönemde Müslümanlardan fazla oldukları halde onlar batıl üzerine icmâ etmişlerdir.¹⁰⁰

Debûsî aşağıda getirdiği bazı deliller üzerinden icmânın kat'î ilim ifade eden bir delil olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. *"Allah, iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır."*¹⁰¹ âyet müminlerin zulmün ve batılın karanlığından iman ve hakkın aydınlığına çıkarıldığını haber vermektedir. Müminlerin batıl üzerinde icmâ etmeleri câiz olsaydı o vakit âyetin bildirdiğinin hilâfına karanlıklar içinde kalmaları gerekirdi. Bu ise câiz değildir. *"Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz."*¹⁰² Müminler bu âyette en hayırlı ümmet olarak tavsif edilmektedir. En hayırlı olan demek hakka ve doğruya isabet etmiş kişiler manasına gelmektedir. Bunun manası bu kişiler bir konu üzerinde icmâ ederlerse o haktır ve doğrudur.¹⁰³ Âyetin devamında *"İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız."* ifadesi yer almaktadır. Müminler emrettiği iyilik Allah katında iyilik; onların nehyettiği münker Allah katında münkerdir. Söz konusu âyetin başında müminlerin en hayırlı olmalarının sebebi emrettikleri iyilik ve nehyettikleri kötülük konusunda isabet etmiş olmalarıdır. *"İşte böylece siz insanlara şahit olabilirsiniz, peygamber de size şahit olsun diye sizi orta ümmet yaptık."*¹⁰⁴ "Vesat" kelimesi sözlükte sözüyle yetinilen, razı olunan manasına gelmektedir.¹⁰⁵ Allah ancak katında doğru hükme isabet edenden razı olur. Hata eden hakkı talep etmesi karşılığında maruz görülebilir fakat bizzat hatadan Allah katında razı olunmaz. *"Siz insanlara şahit olabilirsiniz diye" şahit ilimle konuştuğu için onun sözü hüccettir.*¹⁰⁶

Hz. Peygamber: *"Allah cc. ümmetimi dalâlet üzere bir araya getirmez."*¹⁰⁷ Diğer hadis-i şerif deise cemaate muhalefet edenler ağır bir dille tehdit edilmektedir. *"Cemaatten bir karış*

⁹⁸ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 20-21.

⁹⁹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 22.

¹⁰⁰ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 23.

¹⁰¹ el-Bakara 2/257.

¹⁰² Âli imrân 3/110.

¹⁰³ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 23

¹⁰⁴ el-Bakara 2/143.

¹⁰⁵ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 23

¹⁰⁶ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 24.

¹⁰⁷ Tirmizî, "Fiten", 8.

kadar ayrılan kimse İslâm'ın boyunduruğunu boynundan çıkarmış olur."¹⁰⁸ Debûsî, icmâyı aynı asırda yaşayan ictihad ve adalet ehli olanların bir hüküm üzerinde ittifak etmeleri şeklinde tarif etmektedir. Bu âlimlerden bazıları sarahaten bazıları ise sükûten bu ittifağa katılması icmânın meydana gelmesi için yeterlidir. Debûsî, sükût-i icmânın da hüccet olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹

Sonuç olarak Debûsî'nin şer'î delilleri fıkıh usulünün en önemli meselesi olarak değerlendirdiği bu sebeple de kitabına bu konuyla başladığı ve bu konu etrafında devam ettiği görülmektedir.

6. Cüveynî (ö. 478/1085) "el-Burhân fî usûli'l-fıkh"

el-Cüveynî'nin "*el-Burhân fî usûli'l-fıkh*" isimli kitabı kendinden sonraki yazılan usul kitapları üzerinde en çok etki eden birkaç usul kitabından biridir. Burhan'da Cüveynî; Ebû Hanîfe, Şâfiî, Dâvûd ez-Zâhirî, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Sayrafî, Bâkılânî, Ebû Bekir ed-Dekkâk, İbn Fûrek, Ebû İshak el-İsferâyînî gibi kendi döneminde ilmin zirvesinde olan âlimlerin görüşlerini hem nakleder hem de yeri geldiğinde onlara itiraz ederek kendi görüşünü de belirtmekte tereddüt etmez.¹¹⁰ Bu yönüyle el-Burhan hem önceki usulcülerin görüşlerini bize aktarması hem de özgün fikirli bir âlimin kaleminden çıkması sebebiyle bu yolda ilerlemek isteyen ilim ehline çok önemli veriler sunmaktadır. Eserin diğer önemli bir yönü ise günümüze ulaşamamış İbnü'l-Cübbâî'nin "*el-Ebvâb*", *Eş'arî'nin "Ecvibetü'l-mesâ'ilü'l-Başriyye"*, Bâkılânî'nin "*el-Uşûlü'l-kebîr, el-Muḫni'fî uşûli'l-fıkh Mesâ'ilü'l-uşûl ve Kādî Abdül cebbâr'ın "Şerhu'l-Umed"* gibi eserlerin günümüze kadar ulaşmasına vesile olmasıdır.¹¹¹ Cüveynî, usul-i fıkhın Kitap, Sünnet, İcma, Kıyas ve İstidlalden ibaret olduğunu belirtmektedir.¹¹²

Cüveynî, el-Burhan'ın mukaddimesinde İslâmî ilimler sahasında mütehasıs olmak isteyenlerin öğrenmesinin zorunlu olduğuna inandığı materyaller hakkında çok önemli önerilerde bulunmaktadır. Kim bir ilim dalının derinliklerine vakıf olmak istiyorsa söz konusu ilim dalının maksadını amacını tam anlamıyla idrak etmelidir. O ilim dalının dayandığı ana unsurları, ana sütunlarını bilmelidir. Yine o ilmin hakikatine ve manasına hakim olmalıdır. Mantık ilminde mahir olana tarif kolaydır. Eğer mantık ilminde yetkin değilse o zat usul ilminde bütün konuların değil onu oluşturan kısımların tarifleriyle işe başlayacaktır. Yine bu ilme ilk başlayacak kişi bu ilimde bilinmesi gereken öncelikli şeyleri bilmesi gerekir ki daha sonra o ilimde derinleşebilesin.¹¹³

Cüveynî, fıkıh usulünün Kelâm, Arap dili ve Fıkıh'tan istimdat ettiğini bu ilim dallarına dayandığını belirtmektedir.¹¹⁴ Yani Cüveynî'nin değerlendirmesine göre söz konusu üç ilim dalı olmadığı takdirde fıkıh usulü namıyla bir ilmin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Bu sebeple Cüveynî el-Burhan'da kısaca fıkıh ve fıkıh usulünün tarifini verdikten sonra birçok

¹⁰⁸ Tirmizî, "Emsal", 3.

¹⁰⁹ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, 28.

¹¹⁰ Mustafa Baktır, "*el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/434.

¹¹¹ Baktır, "el-Burhân, 6/435.

¹¹² Cüveynî, *Burhân*, 1/39-278, 2/3-171; Abdulazîm Mahmud ed-Dîb, *Fıkhü İmâmî'l- Haremeyn Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî hasâisuhu, -eseruhu-menziletuhu*, (Katar: Daru'l Vefa, 1988), 72.

¹¹³ Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, 1/7.

¹¹⁴ Cüveynî, *Burhân*, 1/7.

kelâmî (âlemin yaratılmış olması, nübüvvet makamı, mucize, ilmin tarifi, hakikati idrak yolları, akıl, hüsün- kubuh meselesi, burhan, nazar, şeraitten önce hükümün varlığı, kâfirlerin şer'î hükümlerle sorumlu olup olmadığı) konulara değindiği görülmektedir.¹¹⁵ Kanaatimize göre bu tutum müellifin aslında fıkıh usulünün birçok konuda kelâm ilmine ihtiyaç duyduğu inancından kaynaklanmaktadır.

Kelâm bilgisi, itikâtla ilgili olan ilimlerle olmayanları ayırt etmeye yarar. Yine kelâm kişiye kesin delil olan burhanla şüphe ifade eden delilleri ayırt etmeyi ve nazar ehlinin metotlarını idrak etmeyi öğretir. Usulü fikhın ikinci dayanağı olan Arap dili ise lafızların doğru ve gerektirdiklerine göre amel edilmesi için gereklidir. Arap diline hakim olmadıklarından lafızlarla ne kast ettiğini anlamayan kişilerin dil konusundaki söylediklerine güvenilemez. Bu sebeple bu kişilerin muhakkik olarak değerlendirilmesi mümkün değildir.¹¹⁶ Böyle birinin tabîi ki usulcü olması da mümkün olmayacaktır. Usulün üçüncü dayanağı fıkıhtır. Çünkü usulün amacı fıkıhtır. Medlül olan fıkıh idrak edilmeden delil olan usul-i fıkıh idrak edilemez. Bu sebeple usulcüler usulün her babında fikhî örneklere yer vermektedirler.¹¹⁷

Cüveynî'nin aksine kendinden sonraki birçok usulcü kelâm ve fikhın usul ile direk bağlantısı olmadığını bu sebeple müctehidin bilmesi gereken ilimler arasında kelâm ve fıkha yer vermedikleri görülmektedir. İctihad mertebesine ulaşabilmek için kelâm ve fûrû-i fıkıh bilmenin, esbâb-ı nüzûl ve esbâb-ı vürûd bilgisinin, ayrıca hesap bilgisinin, fitnat ve zekânın şart olup olmadığı konusu da gündeme gelmiştir. Usulcülerin büyük çoğunluğu, müctehid olmak için kelâm ilmini ve fikhın fûrûunu bilmeye ihtiyaç bulunmadığı görüşündedir.¹¹⁸

Fûrû fikhı bilmek müctehid olmanın şartları arasında sayılmamıştır. Çünkü fûrû fıkıh kişinin müctehid derecesine ulaştıktan sonra ürettiği semeredir. Müctehid olduktan sonra hasil olan, elde edilen bir bilgi müctehid olmanın şartı olamaz.¹¹⁹ Kardâvî fûrû fikhı ezberlemenin müctehid olmanın şartlarından biri olmadığını çünkü ezberin kişiyi fakih yapmayacağını ifade etmektedir.¹²⁰ Usulcüler, müctehidin kelâmî mevzuları bir mütekellim derecesinde bilmesine gerek olmadığını belirtmişlerdir.¹²¹

Cüveynî, kelâm ve fûrû fikhın genel hatlarıyla usule kaynaklık ettiğini bu sebeple fıkıh usulcüsünün bu ilimleri genel hatlarıyla bilmesinin şart olduğunu iddia ediyorsa bu görüş bir kısım usulcü tarafından da kabul edilmiştir. Aksine Cüveynî usulcünün, kelâm ve fûrû fikhı derinlemesine bilinmesinin şart olduğunu ileri sürüyorsa cumhurunun bu görüşe karşı olduğu ortadadır.

¹¹⁵ Cüveynî, *Burhân*, 1/7-37.

¹¹⁶ Cüveynî, *Burhân*, 1/7.

¹¹⁷ Cüveynî, *Burhân*, 1/7.

¹¹⁸ H.Yunus Apaydın, "İctihad" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) , 21/439.

¹¹⁹ Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Müstasfâ fi ilmi'l- usûl*, 4/15; Ebû Muhammed b. Ahmed Abdullah Makdisî İbn Kudâme, *Ravdatü'n-nâzir ve cennetü'l-menâzir fi usûl'l-fıkıh*, 191; Taceddin Ebi Nasr Abdü'l Vehhab b. Ali b. Abdü'l Kâfi, Sübkî, *Cem'ul-Cevâmi fi Usûli'l fıkıh*, 118; Râzî, *Mahsul*, 6/ 22, 25; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî İbnü'l Emîr'ül Hâc, *Tahrir ve't-Tahbir*, 2/ 373-374.

¹²⁰ Yusuf, Karadâvî. *el-İctihadfi'ş-şeriatil'İslâmiyye* ,17.

¹²¹ Gazzâlî, *Müstasfâ*, 4/15; İbn Kudâme, *Ravdâ*,191; Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi*,118, Seyfuddîn Ali Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, 4/198-200; İbnü Emir'ül Hac, *Tahrir*,2/373-374.

Fıkhî meseleleri incelerken onların hangi asıllara dayandığının kavranması ve en doğru hükmün çıkarabilmesi için müctehidin fıkıh usûlünü bilmesi gerekir.¹²² Râzî'ye göre müctehidin bilmesi gereken en önemli ilim, fıkıh usûlüdür.¹²³ Gazzâlî, müctehidin bilmesi gereken sekiz ilimden bahsetmiş en sonda bu ilimlerin en önemlilerinin Hadis, Arapça ve fıkıh usûlü olduğunu belirtmiştir.¹²⁴

Arapça'nın bilinmesi konusunda ise sonraki usulcüler Cüveynî ile paralel düşünmektedirler. Bu konuda ihtilâf, dile hakimiyetin sınırları hakkında olduğu anlaşılmaktadır. Müctehidin, dinin iki asli kaynağı olan Kitap ve Sünnet başta olmak üzere diğer şer'î delilleri doğru bir şekilde anlayıp onlardan hüküm çıkarabilmesi için Arapçayı bilmesi elzemdir.¹²⁵ Kelâmın, âmmını-hassını, muhkemini-müteşâbihini, mutlakını-mukayyedini, nassını-fehvasını, lâhnını- mefhumunu, hakikatini- mecazını anlayabilmek için Arapça bilgisi şarttır.¹²⁶ Arapça bilmenin ölçüsü dil üstatları Halil b. Ahmed, Müberred, seviyesinde değil Kitap ve Sünnet'te vâki olan hitaba hâkim olma ve bu hitabın maksatlarını kavrayacak kadar olması yeterli kabul edilmiştir.¹²⁷ İsferyânî, dil konusunda müctehidin mütevassıt dereceden daha ilerde olmasının vâcib olduğunu belirtmiş meâni konusunda ise mütevassıt derecede olmasını yeterli görmüştür.¹²⁸

Cüveynî'nin Burhan'da ilk değindiği meselelerden biri de fıkhın tarifidir. Cüveynî fıkhı, "Teklifi hükümleri bilmek" olarak tarif etmektedir. Eğer fıkhî hükümlerin çoğunun zannî olduğu söylenirse (yani böyle bir ilim dalı nasıl usule dayanak olabilir) onların kast ettiği zanlar fıkıh değildir. Fıkıh, zannî delilden hareketle amelin vacip olmasını bilmektir. (fıkıh, hangi koşullarda zannî bilginin amel etmeyi vacip kıldığına bilgisidir.) Bu sebeple muhakkik âlimler haber-i vahid ve fıkhî kıyasların bizâtihi ameli vacip kılmayacağını, bunların bilgisinin elde edilmesi yani bilinmeleri halinde ameli vacip kılar demişlerdir. Yani bu iki zannî kaynaktan usulcülerin usul metotlarını kullanarak istinbat etmeleri sonucu elde edilen deliller (yani hangi şartlarda haberi vahid ve kıyasla amel vaciptir o şartlar usulcü tarafından belirtildiğinde) kat'idir ve bunlara göre amel vaciptir.¹²⁹

7. Gazâlî (450 /1058-505/1111) "el-Müstasfâ"

el-Müstasfâ, Kādî Abdülcebbar'ın el-'Umed'i, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin el-Mu'temed'i ve Cüveynî'nin el-Burhân'ı ile birlikte kendinde sonra yazılan mütekellim metoduna göre yazılan fıkıh usulü kitaplarının temeli kaynağı konumundadır.¹³⁰ Gazâlî'nin

¹²² Âmidî, *İhkâm*, 4/198-200; Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed, Şevkânî, *İrşadu'l fuhu'l tahkiku'l hakkı min ilmi'l usûl*, 2/1032; Süyûtî, Celaleddin, *Şerhu'l kevkebi's-sâti'nazm-ı cem'u'l cevami*, 2/293.

¹²³ Zeyneddin b. Ebü Bekr b. Abdulkadir b. Hüseyin Razî. *Mahsul fi ilmi'l usûl*, thk. Cabir Feyyad Alvanî Mısır: Müessesetü'r-Risale, 1968; Şevkânî, *İrşâd*, 2/1032.

¹²⁴ Gazzâlî, *Müstasfâ*, 4/15.

¹²⁵ Âmidî, *İhkâm*, 4/198-200; Süyûtî, *Şerhu kevkebi's-sâti*, 2/ 393; Şevkânî, *İrşâd*, 2/1031; İbn Kudame, *Ravda*, 191.

¹²⁶ Cessâs, *Füsûl*, 4/ 273; İbn Kudame, *Ravda*, 191; Râzî, *Mahsul*, 4/ 22.

¹²⁷ Gazzâlî, *Müstasfâ*, 4/10-12; Siracüddin Mahmud b. Ebi Bekir. Ermevî, *et-Tahsil mine'l mahsul*, 2/287.

¹²⁸ Süyûtî, *Şerhu kevkebi's-sâti*, 2/ 393.

¹²⁹ Cüveynî, *Burhân*, 1/8.

¹³⁰ H. Yunus Apaydın, "el- Müstasfâ", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2006) 32/124.

kendinden sonra yaşayan pek çok usulcü üzerinde önemli etkisi olmuştur. Râzî, Karâfî, İsnevî, Âmidî, Tûfî gibi usulcüler bu bağlamda ilk akla gelenler arasındadır.¹³¹

Gazzâlî Müstasfâ'nın girişinde bu eseri yazmanın gerekçesinden bahsetmektedir. Ayrıca fıkıh usulünde fûrû-i fıkha ait meselelere, kelâm ve dille ilgili tartışmalara gereğinden fazla yer verilmesinden şikâyet eder ve kendisinin olabildiğince bundan uzak kaldığını belirtir. Müstasfâ'nın hemen başlangıçtan itibaren fıkıh usulünün konularına genel bir bakış atmasına imkân veren son derece uyumlu ve tutarlı bir sistematığı vardır. Buna paralel olarak her konu ilgili olduğu başlık altında ele alınmıştır. Gazâlî, fıkıh usulü konularını dört eksen etrafında toplamış ve bunları "semere" benzetmesinden faydalanarak izah etmiştir. Buna göre "semere" ile hüküm, "müsmir" ile hükmün delilleri, "turuku'l-istismâr" ile istinbat yolları, "müstesmir" ile hükmü çıkararak kişi müctehid kastedilmiştir.¹³²

Eserin diğer fıkıh usulü kitaplarından en önemli farklılığı, baş tarafında mantık ilminin özetlendiği bir mukaddimeye yer verilmiş olmasıdır. Gazâlî, "Bunu bilmeyenin ilmine güvenilmez" dediği mantığın yalnızca fıkıh usulü için değil diğer bütün ilimler için gerekli olduğunu belirtmiştir. Özel bir bölüm tahsis etmek suretiyle mantığı fıkıh usulüne dahil eden ilk kişi olan Gazâlî'nin bu uygulamasına daha sonraki usulcüler fazla rağbet etmemiş, bilindiği kadarıyla sadece Hanbelî usulcüsü İbn Kudâme ile Mâlikî usulcüsü İbnü'l-Hâcib, yazdıkları fıkıh usulü eserlerine mantık ilminin konularını hulâsa ederek başlamışlardır. el-Müstasfâ'da Gazâlî, bazı meselelerde bağlı bulunduğu Şafîî ve Eş'arî mezheplerine bağlı kalmamış mutlak müctehid gibi hareket etmiştir. Müstasfâ'nın diğer bir ayırıcı özelliği de belli bir mezhebi desteklemek, onu üstün göstermek amacıyla kaleme alınmamış olmasıdır. Gazâlî, burada kendi usul anlayışını ve ictihad derecesine yükselmek isteyen müctehid adaylarına rehberlik etmek için bu eseri hazırlamıştır.¹³³

Gazâlî, Müstasfâ'nın hemen girişinde ilimleri üç gruba ayırmıştır. **a)** Şer'î ilimlerle direk bağlantısı olmayan matematik, geometri ve astronomi gibi aklî olan ilimler. **b)** Tefsir ve hadis gibi sırf naklî olan ilimler. **c)** Akıl ve naklin yani re'y ve şer'in kendinde birleştiği en şerefli ilim ise fıkıh ve fıkıh usulüdür. Fıkıh ve fıkıh usulü insanları doğruya ulaştırırken kaynağı şer'in ve aklın özüdür. Bu ilimleri tedris eden âlimlerin hem tâbileri çok olmuş hem de diğer âlimlere nazaran daha yüce mertebelere yükselmişlerdir.¹³⁴

Gazâlî, Müstasfâ'dan önce bazı usul ve fıkıh kitapları yazdığını fakat bazı ilim erbabının kendinden tahkik ve tertibi birleştiren ne çok kısa anlaşılmayan ne de bıkkınlık verecek kadar uzun olamayan bir kitap yazmalarını talep etmeleri üzerine Müstasfâ'yı yazdığını belirtmektedir. Gazâlî, bu kitapta geliştirdiği sistem sayesinde okuyucunun kısa zamanda usul ilminin maksatlarını ve okuduğu konuları kolayca anlayabileceklerini ifade etmektedir. Gazâlî, Müstasfâ'yı bir mukaddime ve dört ana bölüm üzerine bina ettiğini mukaddimenin söz konusu dört bölüm için bir hazırlık mahiyetinde olduğunu, aslında fıkıh usulünün özünü bu dört ana

¹³¹ Apaydın, "Müstasfâ", 32/125.

¹³² Apaydın, "Müstasfâ", 32/124.

¹³³ H. Yunus Apaydın, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi 1*, (İstanbul: Rey Yayıncılık,1994),13.

¹³⁴ Gazâlî, "Müstasfâ",1/3

bölümün oluşturduğunu ifade etmektedir. Bu konulara geçmeden müellif, fıkıh usulünün anlamı, hakikati ve diğer ilimler karşısındaki mertebesi üzerinde durmuştur. Gazâlî'ye göre fıkıh usulünün tarifinden önce fıkıhın tarifini bilmek gerekir. Sözlükte fıkıh, bilmek ve anlamak manalarına gelir. Fakihlerin örfünde ise mükellefin fiillerine ilişkin olan şer'î hükümleri bilmektir. Fıkıhın bu tarifinden hareketle fıkıh usulünün de tanımının ortaya çıktığı söylenebilir. Fıkıh usulü şer'î hükümlerin delillerinden ve bu delillerin hükümlere icmâlî olarak delâlet yönlerinden ibarettir. Hilâf ilmi fıkıh usulünden delillerin tafsili olarak delâlet yönlerini incelemesi ile ayrışmaktadır. Şöyle ki velisiz bir nikâh aktinde o konu ile ilgili özel bir hadisin varlığı veya besmele çekilmeden kesilen hayvan hakkında özel bir âyetin bulunması gibi. Böyle deliller tafsili delildir. Hilâf ilmi bunlarla ilgilenir. Fıkıh usulü ise tek tek meselelerin hükmü ile ilgilenmez. Bu meselelerle ilgili olarak Kitap, Sünnet ve İcmâ'ya; bunların sıhhat ve sübût şartlarına toplu olarak delâlet yönlerine temas eder. Özel meselelere değinmez.¹³⁵ Gazâlî hükümlerin delillerinin Kitap, Sünnet ve İcmâ'dan ibaret olduğunu belirtmektedir. Fıkıh usulü bu üç aslin sabit olma yollarını, sıhhat şartlarını ve şer'î hükümlere delâlet yönlerini bilmekten ibarettir.¹³⁶ Gazâlî usul ilmini dört ana başlıkta ele alma nedenini ve bunlardan şer'î hüküm konusunu ilk olarak değerlendirme sebebini izah etmektedir. Usulcünün inceleme alanı sem'î delillerin şer'î delillere delâlet yönlerini araştırmakla sınırlıdır. Bu sebeple bu konuda hedeflenen amaç şer'î hükümlerin şer'î delillerden nasıl istinbat edileceğini bilmek olduğuna göre, önce hükümler, sonra deliller, daha sonra hükümlerin delillerinden nasıl çıkarıldığı ve en sonda hüküm çıkarma yetkisine sahip kişilerin vasıflarını ele almak en uygun olacaktır. Elde edilecek hükümler birer semeredir. Semere; vucüb, hazr, ibaha, kerahe, nedb, kazâ, edâ, fesad sıhhat vb. hükümlerdir. Ürün veren anlamında müsmir ise şer'î deliller olup Kitap, Sünnet ve İcmâ'dan oluşmaktadır. İstismar metodu ise delillerin hükümlere delâlet şekillerinin neler olduğu ile ilgilenir. Dört türlü delâlet şekli vardır. Müstesmir de müctehiddir. Bundan dolayı müctehidin şartlarını, vasıflarını ve hükümlerini bilmek gereklidir. Buradan hareketle usulcünün çalışma alanının şu dört alanı kapsadığı söylenebilir: **a)** Hükümler, elde edilmek istenen semere olduklarından onlarla başlamak en uygundur. Gazâlî, bu sebeple kitabında giriş bölümünden sonra ilk ele aldığı mesele şer'î hükümler olmuştur. **b)** Hüküm bahsinin arkasından deliller konusunun ele alınması en uygundur. Çünkü elde edilen semere bilindikten sonra usulcünün bileceği en önemli husus bu semereyi verenin yani müsmirin (delil) bilinmesidir. **c)** İstismar metodu, delillerin delâlet yönleridir. Söz konusu delâlet yönleri manzum ile delâlet, mefhum ile delâlet, iktiza ile delâlet ve makul anlam ile delâlet olmak üzere dört kısımda ele alınabilir. **d)** Müctehid, zan ile hüküm veren kişidir. Mukallit müctehidin karşıtıdır. Bundan sebep dördüncü bölümde müctehid ve mukallidin şart ve vasıflarını zikretmek gerekir.¹³⁷

Gazâlî usul ilmine dahil olmadığını belirttiği uzun bir mukaddime ile Müstasfâ'ya başlamaktadır. Bu mukaddimede akılların algılama yollarından bahsetmekte bu bağlamda

¹³⁵ Gazâlî, "Müstasfâ", 1/6-7.

¹³⁶ Gazâlî, "Müstasfâ", 1/7.

¹³⁷ Gazâlî, "Müstasfâ", 1/10-11.

tanım ve burhan üzerinde durmaktadır. Bu mukaddime sadece usul ilmi için değil bütün ilimler için bir mukaddime niteliğindedir. Bu mukaddimeyi tam kavrayamayan kişilerin ilimlerine güvenilmez.¹³⁸

Bu mukaddimenin varlığı Müstasfâ'yı diğer usul kitaplarından ayıran temel özelliklerden biridir ve bu bölümde nazari bilginin kaynakları tanım ve burhan üzerinde durulmuştur. Tabir-i diğerle, bu kısımda mantık ilminin bir özeti yapılmıştır.¹³⁹

Bütün ilimler için mantık ilminin gerekliliği ortadadır. Fakat bu konuda uzman olmak gerekmemektedir. Basit mantık ilkelerini de belli seviyede her ilim sahibi bilmektedir. Bu sebeple her ilmin başında mantık ilmine yer vermek uygun görünmemektedir.

Sonuç

Fıkıh usulü alanında hicri beşinci asra kadar yazılan ve birçok usulcü tarafından başyapıt olarak değerlendirilen birçok usul kitabının farklı bir meseleyi konu edinerek başladığı görülmektedir. Bu bağlamda İmam Şafîî, Kerhî, Cessas, Bâkılânî, Debusî, Cüveynî, ve Gazâlî gibi usulcülerin eserlerinde bu durumu görmek mümkündür. İmam Şafîî, "Beyan Teorisi", Kerhî, "Küllî kaideler", Cessâs "âm" lafzı, Debusî ise "şer'î deliller" bahsini ele alarak kitaplarına giriş yapmışlardır. Değerlendirmemize göre bu dört usulcü kendilerine göre fıkıh usulünün en önemli konusu olarak gördükleri meseleleri kitaplarının giriş bölümlerinde ele almışlardır.

Bâkılânî, Cüveynî ve Gazâlî ise usul kitaplarının girişlerinde yukarıdaki usulcülerden farklı bir yol izlemişlerdir. Söz gelimi Bâkılânî, et- Takrîb'de fıkıh ve usulün tanımını kısaca zikrettikten sonra daha çok kelâmıla ilgili bahisler olan ilim, akıl, tanım nazariyesi, delil, nazar, fiil gibi mevzulara geniş bir yer ayırmış ve bunların fıkıh usulü ile bağlantısı hakkında da bilgi vermiştir. Aynı şekilde Cüveynî de el- Burhan'da kısaca fıkıh usulü ve fıkıh tarifinden hemen sonra alemin yaratılmış olması, nübüvvet makamı, mucize, ilmin tarifi, hakikati idrak yolları, akıl, hüsün- kubuh meselesi burhan, nazar, şeraitten önce hükmün varlığı kafirlerin şer'î hükümlerle sorumlu olup olmadığı gibi birçok kelâmî konulara değindiği görülmektedir. Bu tutum söz konusu müelliflerin kelâmî kimliklerinin ağır basması ve onlara göre fıkıh usulünün birçok konuda kelâm ilmine muhtaç olduğu inancından kaynaklandığı söylenebilir. Gazâlî, mantık ilminin yalnızca fıkıh usulü için değil diğer bütün ilimler için gerekli olduğundan hareketle Müstasfâ'nın, baş tarafında mantık ilminin özetlendiği geniş sayılabilecek bir mukaddimeye yer vermiştir. Gazâlî'den önce mantık ilmine eserinde bu kadar yer veren başka bir usulcü olmamıştır.

Söz konusu klasik fıkıh usulü eserleri daha sonraki asırlarda yazılan birçok fıkıh usul kitabı tarafından kaynak kabul edilip örnek alındığından onların ilk ele aldığı meselelerin incelenmesi önem arz etmektedir.

¹³⁸ Gazâlî, "Müstasfâ", 1/15.

¹³⁹ Apaydın, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi* 1/1.

Kaynakça

- Abdulazîm Mahmud ed-Dîb. Fıkhü İmâmi'l- Hameyn Abdulmelik b. Abdillâh el-Cüveynî hasâisuhu,-eseruhu-menziletuhu, Katar: *Daru'l Vefa*, 1988.
- Akay, İhsan. Şâfiî Usûl Geleneğinde İmam Şâfiî'ye Muhalif Usûlî Görüşler. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Akay, İhsan. "Klasik Fıkıh Literatüründeki Küllî Kâidelerle Mecelle'deki Küllî Kâidelerin Karşılaştırılması". *Şarkiyat ICSS'17: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Diyarbakır: Şarkiyat Vakfı, Şarkiyat Araştırmaları Derneği ve e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* yayınları, 2017.
- Altaş, Eşref ve Yıldırım İlyas. "Bâkılânî". İslâm Düşünce Atlası, <https://islâm Düşünce Atlası.org/bakillani/63>.
- Apaydın, H. Yunus. "Kerhî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 25:285-287. Ankara: TDV. Yayınları, 2022.
- Apaydın, H. Yunus. "İctihad", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 21:432-445. İstanbul: TDV. Yayınları, 2001.
- Atay Hüseyin. "Bilgi Teorisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29:8 (1987):1-39.
- Aydın, Hakkı. "Cassas ve Debüsi'nin Usullerindeki Metodları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4:37 (2000):11-60.
- Bakkal, Ali. & Zehra Sula. Mecelle'deki Küllî Kaidelerin Genel Kural Tipi Diğer Kavramlarla İlişkisi ve Bunların Delil Oluş Keyfiyeti. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2:43 (2019), 92-110.
- Bâkılânî, Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Takrîbve'l-irşâd*. thk:Muhammed Seyyid Osman, Beyrut:Müessesetü'r-Risale,1998.
- Baktır, Mustafa. "İslâm Hukukunun Genel Prensipleri". *Ekev Akademi Dergisi*, 34:204 (2008),203-210.
- Baktır, Mustafa. "el-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 6:434-435. İstanbul: TDV. Yayınları, 1992.
- Bardakoğlu, Ali. "İstishab", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 23:376-381. İstanbul: TDV. Yayınları, 2001.
- Bardakoğlu, Ali. "Âm",Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2:552-553. İstanbul: TDV. Yayınları, 1989.
- Bedir, Mürteza."Takvîmü'l-edille", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 39:493-494. İstanbul: TDV. Yayınları, 2010.
- Bedir, Mürteza. "Risale", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 35:117-119. İstanbul: TDV. Yayınları, 2008.

- Berki, Ali Hikmet. *Hukuk Mantiğı ve Tefsir*. Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, 2018.
- Cessas, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuşûlfi'l-uşûl*, thk: Üceyl Câsim en-Neşemî Kuveyt: et-Türasü'l İslâmî, 1994.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh*. Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiye,1997.
- Debûsi, Kadı Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer. *Takvimu'l-edille*. thk. Halil Muhyiddin el-Meys Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye,2016.
- Mustafa İbrahim, vd. *Mu'cemü'l Vesit*. İstanbul: Çağrı Yayınları,1996.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Raid b. Sabri b. Ebi Alefe, Riyad: Daru'l hadare, h.1436.
- Ermevî Siracüddin Mahmud b. Ebi Bekir. *et-Tahsil mine'l mahsul*. thk. Abdulhamid Ali Ebu Zenid, Beyrut: Müessesetü'r-Risale,1988.
- Eşit Davud, "Klasik Dönem Fıkıh Usûlü Eserlerinde Bilginin Kısımları". Diyarbakır: *eş-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 19:1 (2018):143-155.
- Ebû Züneyz, Abdulhamîd b. Ali. "*et-Takrîbve'l-irşâd'ın Mukaddimesi*, Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *et-Takrîbve'l-irşâd es-Sağîr*. thk. Abdulhamîd b. Ali Ebû Züneyz, Beyrut: Müessesetü'r-Risale,1998.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *Müstasfâ fî ilmi'l- usûl*.thk. Hamza b. Züheyr Hafız, Medine: Câmiatü'l İslâmiyye, 1994.
- Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi 1*. Çeviren Prof. Dr.H. Yunus Apaydın. İstanbul: Rey Yayıncılık,1994.
- Görgün, Tahsin."Lafız", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 27:44-46. Ankara: TDV. Yayınları, 2003.
- Güman, Osman. *Hanefî Fıkıh Usulü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği*. Dîvân Disiplinler Arası Çalışmaları Dergisi 17:33(2012), 103-132.
- Güzelhisarî, Mustafa. *Menâfi'ü'd-dekâik fî şerhi Mecâmi'i-l hakâik*.1856.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed Hanefî. Gamzû Uyûni'l- Besâir. *Şerhu'l Eşbah ve'n-Nazair*. Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye,1985.
- İbnü'l Emîrû'l Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *Tahrir ve't-Tahbir*.Beyrut:Daru'l kütübî'l İlmiyye, ty.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed b. Ahmed Abdullah Makdisî. *Ravdatü'n-nâzir ve cennetü'l-menâzir fî usûli'l-fıkıh*. Beyrut: Daru'l kütübî'l İlmiye,1981.
- İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim, el- Eşbah ve 'n-Nezair. Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye, 1999.

- İsmail Hakkı, İzmirî. *İlm-i Hilâf*, Haz: Sırrı Fuat Ateş, Konya: Hüner Yayınevi, 2010.
- İsmail Hakkı, İzmirî. "Ebû Bekir Bakıllânî". *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 2:5-6 (1927), 137-172.
- Karafi, Ahmed b. İdris. *el-Füruk*, thk: Ömer Hasan Kıyyam. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2003.
- Karadâvî, Yusuf. *el-İctihadfi's-şeriatil-İslâmiyye*. Kuveyt: Daru'l Kalem, 1996.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. "ed-Debûsî Ebu Zeyd Abdullah". *İslâm Medeniyeti* 2:14 (1986), 25-27.
- Kesgin, Hafsa. "Bâkılânî et-Takrîb ve'l-İrşâd es-Sağîr İsimli Usûl Eseri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20:1 (2020), 350-374.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şu'ayb. *es-Sünen*. thk. Raid b. Sabrî b. Ebi Alefe. Riyad: Daru'l hadare. 2010.
- Nesefî, Necmüddin Ebu Hafs Ömer. *Şerhu Usulil Kerhî*. Amman: Daru'r Reyahin, 2021.
- Orhan, Ençakar. "Hanefî Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: Muhtasarü'l-Kerhî". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 37 (2017), 7-32.
- Pekcan, Ali. "İslâm Hukuku Literatüründe Fıkıhın Genel -Kurallarına Dair İlk Risale Kerhî'nin "el-Usul" Adlı Risalesinin Çeviri ve Değerlendirilmesi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 16/ 2 (2003), 293-307.
- Razî, Zeyneddin b. Ebû Bekr b. Abdulkadir b. Hüseyin. *Mahsul fî ilmi'lusûl*. thk. Cabir Feyyad Alvanî Mısır: Müessesetü'r- Risale, 1968.
- Saltekin, Abdulbasit. "Bâkılânî'nin Et-Takrîb ve'l-İrşâd Adlı Eserinde Tahsîs Kuramı". Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Sânev, Kutub b. Mustafâ. *Erâu'l-Kâdî Ebû Bekr el-Bâkılânî ve Eseruhâ fî 'ilmi usûli'l-fıkıh*. Yüksek Lisans Tezi, Melik Suûd Üniversitesi, S. Arabistan, 1992.
- Süyûtî, Celeleddin. *Şerhu'lkevebi's-sâti'nazm-ı cem'u'l cevami*. thk. Muhammed İbrahim Hafenavî, Mısır: Mektebetü'l İman camiatü Ezher, 2000.
- Şafiî, Muhammed b. İdris. *Risale*. thk: Ahmed Muhammed Şakir. Mısır: Mustafa Baba el-Halebî ve Evladuhu Matbaası, 1938.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *İrşadu'l fuhu'l tahkiku'l hakkı minilmi'lusûl*. Riyad: Daru'l Fadile, 2000.
- Yakut, Hasan. "Şek İle Yâkin Zail Olmaz Fıkıh Kaidesinin Felsefe İle Olan İlişkisi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 129 (2022), 143-162.
- Zerkâ, Ahmed b. Şeyh Muhammed. *Şerhu Kavaidil Fıkhiyye*. Dimeşk: Daru'l Kalem, 1989.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdullah. *el-Bahrü'l-Muhît fî Usulil-Fıkıh*. Beyrut: Daru'l Kütübü'l ilmiyye, 2007.